

S2556774

Master Thesis Religion and Cultural
Heritage

HET WOORD IN HOUT

Het gebruik van Bijbelse taferelen op Friese preekstoelen binnen Protestantse kerken in de achttiende eeuw

INHOUDSOPGAVE

Inhoudsopgave figuren	3
Abstract	5
Inleiding	6
Theoretisch Kader	7
Methode	9
De Laurentiuskerk te Kimswerd	10
1.1 Korte geschiedenis en beschrijving van het exterieur van de Laurentiuskerk van Kimswerd	11
1.2 Het interieur van de Laurentiuskerk	13
1.2.1 Het bankwerk van de Laurentiuskerk	14
1.2.2 Het orgel van de Laurentiuskerk	18
1.2.3 Het koorhek van de Laurentiuskerk	18
1.2.4 Het doophek van de Laurentiuskerk	19
1.3 De preekstoel van de Laurentiuskerk	20
1.3.1 Pre-iconografische beschrijving van de preekstoel	21
1.3.1.1 Het eerste paneel	21
1.3.1.2 Het tweede paneel	21
1.3.1.3 Het derde paneel	24
1.3.1.4 Het vierde paneel	24
1.3.1.5 Het vijfde paneel	27
1.3.2 Iconografische beschrijving van de preekstoel	27
1.3.2.1 Het eerste paneel: Adam & Eva	27
1.3.2.2 Het tweede paneel: Abrahams offerande	27
1.3.2.3 Het derde paneel: Jakobs ladder	29
1.3.2.4 Het vierde paneel: De koperen slang	29
1.3.2.5 Het vijfde paneel: De genezing in de tempel	29
2. De Andreaskerk te Wijnaldum	30
2.1 Korte geschiedenis en beschrijving van het exterieur van de Andreaskerk van Wijnaldum	31
2.2 Het interieur van de Andreaskerk	31
2.3 De preekstoel van de Andreaskerk	32
2.3.1 Pre-iconografische beschrijving van de preekstoel	33
2.3.1.1 Het eerste paneel	33
2.3.1.2 Het tweede paneel	35
2.3.1.3 Het derde paneel	35
2.3.1.4 Het vierde paneel	38
2.3.1.5 Het vijfde paneel	38
2.3.2 Iconografische beschrijving van de preekstoel	41

2.3.2.1 Het eerste paneel: Abrahams offerande	41
2.3.2.2 Het tweede paneel: Jakobs ladder	41
2.3.2.3 Het derde paneel: De geboorte van Jezus.....	41
2.3.2.4 Het vierde paneel: De opstanding van Jezus.....	42
2.3.2.5 Het vijfde paneel: Het laatste oordeel.....	42
3. De Mariakerk te Mantgum	43
3.1 Korte geschiedenis en beschrijving van het exterieur van de Mariakerk van Mantgum	44
3.2 Het interieur van de Mariakerk	44
3.2.1 Het orgel van de Mariakerk.....	46
3.2.2 Bank-en houtsnijwerk van de Mariakerk.....	47
3.3 Het doophek en de preekstoel van de Mariakerk	50
3.3.1 De tussenpanelen van de preekstoel	51
3.3.2 Pre-iconografische beschrijving van de preekstoel	57
3.3.2.1 Het eerste paneel	57
3.3.2.2 Het tweede paneel	57
3.3.2.3 Het derde paneel	57
3.3.2.4 Het vierde paneel	61
3.3.2.5 Het vijfde paneel.....	61
3.3.3 Iconografische beschrijving van de preekstoel.....	64
3.3.3.1 Het eerste paneel: Jezus en Nikodemus	64
3.3.3.2 Het tweede paneel: De genezing op de sabbat.....	64
3.3.3.3 Het derde paneel: de overspelige vrouw.....	64
3.3.3.4 Het vierde paneel: De twaalfjarige Jezus	64
3.3.3.5 Het vijfde paneel: De samaritaanse vrouw.....	65
4. De drie preekstoelen	66
4.1 Plaats, vorm en stijl van de drie preekstoelen en haar onderdelen.....	66
4.1.1 De kuipen	67
4.1.2 De voetstukken	69
4.1.3 De kanseltrappen.....	69
4.1.4 De klankborden	70
4.1.5 Ruggeschotten en baretknoppen.....	71
4.1.6 Textiel en lessenaars	71
4.2 Afmetingen en materiaal van de drie preekstoelen.....	72
4.3 Vervaardigers.....	74
4.3.1 Vervaardiger van de preekstoel te Kimswerd	74
4.3.2 Vervaardigers van de preekstoel te Wijnaldum.....	74
4.3.3 Vervaardigers van de preekstoel te Mantgum.....	75
4.3.4 De vervaardigers vergeleken met elkaar	77

4.4 Opdrachtgevers en donateurs	77
4.4.1 Opdrachtgevers en donateurs van de Laurentiuskerk te Kimsward.....	78
4.4.2 Opdrachtgevers en donateurs van de Andreaskerk te Wijnaldum	79
4.4.3 Opdrachtgevers en donateurs van de Mariakerk te Mantgum.....	79
4.4.4 Opdrachtgevers en donateurs vergeleken met elkaar	80
4.5. De overige Friese preekstoelen met bijbelse taferelen	82
5. De Iconografische Interpretatie	86
5.1 Iconografische interpretatie van de preekstoel te Kimsward.....	86
5.1.1 Het eerste paneel: De zondeval	86
5.1.2 Het tweede paneel: Het offer	87
5.1.3 Het derde paneel: De droom.....	88
5.1.4 Het vierde paneel: De omhoog geheven slang.....	89
5.1.5 Het vijfde paneel: De tempel te Kimsward	90
5.2 Iconografische interpretatie van de preekstoel te Wijnaldum	92
5.2.1 Het eerste paneel: Het offer	92
5.2.2 Het tweede paneel: De droom.....	93
5.2.3 Het derde paneel: De geboorte	94
5.2.4 Het vierde paneel: De opstanding	95
5.2.5 Het vijfde paneel: Het Laatste Oordeel.....	96
5.3 Iconografische interpretatie van de preekstoel te Mantgum	98
5.3.1 Het eerste paneel: Nikodemus	98
5.3.2 Het tweede paneel: Genezing op de Sabbat	99
5.3.3 Het derde paneel: De overspelige vrouw.....	101
5.3.4 Het vierde paneel: De Twaalfjarige Jezus.....	101
5.3.5 Het vijfde paneel: De Samaritaanse Vrouw.....	102
6.1 De iconologie van de drie preekstoelen	103
6.1.1 Bijbelse voorstellingen binnen de Protestantse Kerk	103
6.1.2 Bijbelse voorstellingen in Nederlandse interieurs	104
6.1.3 Bijbelse prenten als voorbeeld	106
6.1.4 Het versieren van Friese preekstoelen	109
Conclusie.....	111
Bibliografie	112

INHOUDSOPGAVE FIGUREN

Figuur 1: Laurentiuskerk, Kimsward.....	10
Figuur 2: De noordmuur van de Laurentiuskerk.....	11
Figuur 3: De dooptuin van de Laurentiuskerk.....	14

Figuur 4: De Tiara-Van Heemstra bank	15
Figuur 5: Zijschot van een vrouwenbank in de Laurentiuskerk	17
Figuur 6: Het koorhek van de Laurentiuskerk.....	18
Figuur 7: De lessenaar op het doophek van de Laurentiuskerk	19
Figuur 8: Voetstuk van de preekstoel in de Laurentiuskerk	20
Figuur 9: Het eerste paneel van Kimsverd	22
Figuur 10: Het tweede paneel van Kimsverd.....	23
Figuur 11: Het derde paneel van Kimsverd	25
Figuur 12: Het vierde paneel van Kimsverd.....	26
Figuur 13: Het vijfde paneel van Kimsverd	28
Figuur 14: De Andreskerk te Wijnaldum	30
Figuur 15: Deur doophek Wijnaldum	32
Figuur 16: De preekstoel en het doophek van de Andreaskerk.....	33
Figuur 17: Het eerste paneel van Wijnaldum.....	34
Figuur 18: Het tweede paneel van Wijnaldum	36
Figuur 19: Het derde paneel van Wijnaldum	37
Figuur 20: Het vierde paneel van Wijnaldum	39
Figuur 21: Het vijfde paneel van Wijnaldum.....	40
Figuur 22: De Mariakerk te Mantgum	43
Figuur 23: Interieur van de Mariakerk (richting de oostkant).....	45
Figuur 24: Vooraanzicht van het orgel in de Mariakerk.....	46
Figuur 25: Medaillon in de Mariakerk.....	48
Figuur 26: Inscriptie aan de binnenkant van de kuip in de Mariakerk.....	49
Figuur 27: De preekstoel en het doophek van de Mariakerk.....	50
Figuur 28: Het eerste tussenpaneel van Mantgum	53
Figuur 29: Het tweede tussenpaneel van Mantgum.....	54
Figuur 30: Het derde tussenpaneel van Mantgum.....	55
Figuur 31: Het vierde tussenpaneel van Mantgum.....	56
Figuur 32: Het eerste paneel van Mantgum.....	58
Figuur 33: Het tweede paneel van Mantgum	59
Figuur 34: Het derde paneel van Mantgum.....	60
Figuur 35: Het vierde paneel van Mantgum	62
Figuur 36: Het vijfde paneel van Mantgum.....	63
Figuur 37: Eiken-en ebbenhouten kussenkolommenkast ca. 1650-1675.....	68
Figuur 38: De geschroefde trappaal van Kimsverd.....	70
Figuur 39: Adam en Eva.....	107
Figuur 40: Abrahams offerande door Adriaen Collaert.....	107

ABSTRACT

Binnen de literatuur over Friese kerkinterieurs wordt vaak opgemerkt dat de verzameling van negen preekstoelen met Bijbelse taferelen op de kuip een bijzondere verzameling is, maar diepgaand onderzoek naar deze groep ontbreekt tot nu toe nog. Dit onderzoek probeert aan de hand van Van Stratens iconografische methode en archiefonderzoek te bepalen hoe deze trend binnen het Friese kerkinterieur is ontstaan en hoe de preekstoelen zich tot elkander verhouden. Het gebruik van Bijbelse voorstellingen op de preekstoel reflecteert de calvinistische opvatting die Bijbelse voorstellingen ziet als vervanging van het Woord en de traditie om deze voorstellingen als les te gebruiken in prentbijbels, meubilair, tegels en huisraad. Waarschijnlijk kunnen grietmannen en vooraanstaande families worden aangewezen als de personen die verantwoordelijk zijn voor de introductie van deze voorstelling in het kerkinterieur.

Gaandeweg heb ik tijdens mijn studiejaren mogen ontdekken hoe rijk Friesland, de provincie waar ik geboren en getogen ben, rijk is aan prachtige kerkgebouwen. Hiervoor had ik nooit geweten dat er in Friesland zoveel bijzondere kerkinterieurs staan. Voornamelijk de vele mooie preekstoelen die in deze interieurs staan hebben mijn aandacht getrokken. Wellicht omdat de preekstoel in veel protestantse interieurs het centrale punt is. Veel van deze preekstoelen zijn rijkelijk versierd met figuratief snijwerk. In mijn bachelor scriptie over de Mariakerk van Mantgum kwam ik tot mijn verbazing een preekstoel tegen versierd met Bijbelse voorstellingen. Naast deze preekstoel zijn er nog acht andere soortgelijke preekstoelen binnen Friesland. Regnerus Steensma merkt in zijn boek *Protestantse kerken: hun kracht en pracht* op dat de serie van negen Friese preekstoelen met Bijbelse voorstellingen bijzonder zijn. Volgens hem is zo'n reeks met dusdanige rijke iconografie een uitzondering in Nederland.¹ Naast Steensma merken ook vele andere schrijvers op dat dit een bijzondere groep preekstoelen is. De preekstoelen worden in meerdere boeken en artikelen beschreven, maar ondanks dat dit een opvallende groep preekstoelen is, is er geen uitvoerig werk over de preekstoelen als geheel. Ik was benieuwd waarom er door de toenmalige kerkelijke gemeenten was gekozen om Bijbelse voorstellingen te gebruiken als versiering van de preekstoelen.

Daarom wordt in dit onderzoek een poging gedaan een antwoord te vinden op de vraag: *Hoe kunnen de Bijbelse taferelen op Friese protestantse preekstoelen uit de achttiende eeuw kunnen worden geduid in haar context?* Vanwege de omvang van dit onderzoek is het niet mogelijk alle negen de preekstoelen uitvoerig te analyseren. In plaats daarvan wil ik mij graag richten op drie preekstoelen om deze vraag te kunnen beantwoorden. Het gaat hier om de preekstoelen van de Laurentiuskerk te Kimsward, de Andreaskerk te Wijnaldum en de Mariakerk te Mantgum. De analyse van de preekstoelen is opgedeeld in twee gedeelten.

In het eerste gedeelte ligt de focus op de materiële aspecten van de preekstoelen. De kerkgebouwen, interieurs en de preekstoel zelf worden beschreven om meer te leren over de ruimtes waarin deze preekstoelen staan. De voorstellingen op de kuippanelen worden geanalyseerd aan de hand van de eerste twee fases van de iconografische methode. Hierna worden de preekstoelen met elkaar vergeleken op aspecten zoals stijl, vorm, onderdelen en materiaal.

Het tweede gedeelte focust zich meer op de Bijbelse voorstellingen aan de hand van de twee overige fases van de iconografische methode. Op welke verschillende manieren kunnen deze voorstellingen worden geïnterpreteerd? Ook worden onderliggende thema's van de preekstoelen geïnterpreteerd. Het laatste gedeelte van het onderzoek probeert te ontdekken hoe Bijbelse voorstellingen werden gebruikt in de achttiende eeuw. Op deze manier kan hopelijk een antwoord worden gevonden op de hoofdvraag en kunnen we meer te weten komen over de religieuze cultuur binnen Friesland in de achttiende eeuw. Hopelijk kan daarmee ook iets bijgedragen worden aan de waardering van deze kerkinterieurs.

¹ Regn. Steensma en J. Kroesen, *Protestantse kerken: hun kracht en pracht* (Gorredijk: Bornmeer, 2013), 68.

Binnen de literatuur over Friese (protestantse) kerken, kerkinterieurs en preekstoelen zijn er twee groepen te identificeren. Een groep bestaat uit meer overzichtswerken over kerken en kerkinterieurs binnen heel Nederland of alleen Friesland. De andere groep bestaat voornamelijk werken die zich richtten op één enkel kerkgebouw of interieur.

Binnen de eerste groep zijn grote werken die zich voornamelijk richten op het protestantse kerkinterieur zoals *Een huis voor het Woord*.² Hierin worden vrijwel alle aspecten van het protestantse kerkinterieur vanaf de reformatie tot 1900 behandeld. Werken zoals *Kerkinterieurs in Nederland* geven ook een overzicht van het protestantse kerkinterieur, maar doen dit door verschillende interieurs per eeuw te behandelen.³ Andere werken richten zich specifiek tot de provincie Friesland zoals *Kerken in Friesland: gebouwen, inrichting en gebruik* en *Friese kerken: een inleiding*.⁴ Beiden behandelen naast het interieur ook de bouwkunst en onderdelen van het kerkgebouw. Een mooi overzicht wordt ook gegeven in *Alle middeleeuwse kerken: van Harlingen tot Wilhelmshaven* door Peter Karstkarel.⁵ Zoals de titel al verradt geeft dit boek een overzicht van alle middeleeuwse kerken in Friesland, Groningen, Drenthe en Ost-Friesland. Bij elke gebouw wordt een beschrijving gegeven van zowel het exterieur als het interieur. Helaas bestaat er geen werk waarin een overzicht wordt gegeven van de verschillende preekstoelen binnen Nederland. Voor de provincie Friesland bestaat dit overzicht gelukkig wel in *Friese preekstoelen* geschreven door Sytse ten Hoeve.⁶ De focus is zijn werk ligt voornamelijk op protestantse kansels en haar onderdelen. Dit is zonder twijfel het belangrijkste werk binnen de studie van Friese preekstoelen.

De werken binnen de andere groep richten zich op het beschrijven van één kerk of kerkinterieur. Vooral de Laurentiuskerk te Kimsward is uitgebreid beschreven in het boek van Reinder Politiek *De Laurentiuskerk van Kimsward, een pronkstuk*.⁷ Hierin wordt niet alleen het gebouw uitgebreid beschreven, maar ook de geschiedenis van de kerk. Ook de Mariakerk wordt beschreven in *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*.⁸ In *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'* worden nog enkele aanvullingen op deze tekst gedaan.⁹ Zowel over de Laurentiuskerk te Kimsward als de Mariakerk te Kimsward zijn ook artikelen verschenen in het blad van Stichting Alde Fryske Tsjerken. In het artikel "Hermannus Berkebijl, antieksnijder te Leeuwarden" wordt niet alleen het oeuvre van Hermannus Berkebijl uitgebreid beschreven, maar ook zijn snijwerk in de Mariakerk.¹⁰ Het artikel "Het meubilair in de kerk te Kimsward" geeft een uitgebreide beschrijving van het interieur en de voorstellingen op de preekstoel.¹¹ Er zijn werken die zich specifiek richten op de Andreaskerk te Wijnaldum.

In de eerste groep worden de Bijbelse taferelen op de Friese preekstoelen wel genoemd, maar wordt er vaak niet verder op ingegaan. Door deze preekstoelen uitgebreid te beschrijven en te vergelijken

² C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord: Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1984).

³ M. de Beyer, P. Verhoeven en A. Reinstra, ed., *Kerkinterieurs in Nederland* (Zwolle: WBOOKS, 2016).

⁴ S. van Lier en Regn. Steensma, *Friese kerken: een inleiding* (Gorredijk: Bornmeer, 2009).

⁵ P. Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken: van Harlingen tot Wilhelmshaven* (Groningen: Noordbroek, 2007).

⁶ S. ten Hoeve, *Friese preekstoelen* (Leeuwarden: De Tille, 1980).

⁷ R. Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward, een pronkstuk* (Leeuwarden: Elikser Uitgeverij, 2014).

⁸ R.J.H. Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* (S.l.: s.n., 1992).

⁹ U. Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'* (Mantgum: Helga Aukes Producties, 2010).

¹⁰ S. ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl, antieksnijder te Leeuwarden," *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1970-75*, (april 1974): 171-186.

¹¹ P.A. Verschoor-van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1980-1985*, (december 1984): 153-168.

met elkaar kan een nieuwe bijdrage geleverd worden aan deze corpus. Door de voorstellingen aan de hand van een vast iconografische methode te analyseren kan dit ook bijdragen aan de beschrijvingen van de interieurs en preekstoelen.

METHODE

Er is in dit onderzoek gekozen om de voorstellingen aan de hand van Roelof van Stratens iconografische methode te beschrijven. De methode levert een nieuw perspectief op de bijbelse voorstellingen op aangezien in de bestaande literatuur nog niet een soortgelijke methode is gebruikt voor het beschrijven van de preekstoelen. Via deze methode is het mogelijk de diepere betekenis van de voorstellingen en hun cultureel-historische achtergrond te achterhalen. Van Stratens methode is een gebaseerd op de iconografische methode van Erwin Panofsky.¹² De voorstellingen worden in drie verschillende fases geanalyseerd. In de eerste fase, de pre-iconografische fase, worden alle elementen in de afbeelding los van elkaar geïnventariseerd. In de tweede fase, de iconografische beschrijvingen worden deze elementen met elkaar in verbinding gebracht. In de daaropvolgende iconografische interpretatie worden betekenissen van voorstelling bepaald die mogelijk bewust door maker gegeven zijn aan de afbeelding. In de laatste fase, de iconologische interpretatie wordt gekeken hoe de voorstellingen bepaalde historische en culturele ontwikkelingen weerspiegelt. Dit zijn betekenissen van de afbeelding die niet bewust door de maker zijn toegevoegd.¹³

Daarnaast worden de preekstoelen ook met elkaar vergeleken, want hoewel zij alle drie rond de achttiende eeuw binnen Friese Protestantse kerken in gebruik zijn genomen, vertonen ze veel onderlinge verschillen. Dit stelt ons in staat om beter te kunnen begrijpen hoe deze preekstoelen zich tot elkaar en tot de periode waarin ze zijn vervaardigd, verhouden. Er is een bewuste keuze gemaakt voor deze drie preekstoelen. Aangezien zij een goed overzicht geven van de periode waarin de negen preekstoelen vervaardigd zijn. Kimsward is de eerste preekstoel die in deze periode is vervaardigd, Wijnaldum omstreeks het midden en Mantgum is de laatste preekstoel uit de groep.

Naast de iconografische methode wordt er ook archiefonderzoek gedaan naar de totstandkoming van de preekstoelen. Voor zover mogelijk wordt aan de hand van kerkelijke archieven geprobeerd meer informatie te achterhalen over de preekstoel en haar vervaardigers. De bronnen zijn in bezit van Tresoar (Fries historisch en letterkundig centrum) en HCL (Historisch Centrum Leeuwarden). De bronnen zijn voornamelijk geselecteerd op basis van de jaartallen waarin ze zijn geschreven. De archieven zijn goed geïnventariseerd waardoor een selectie op basis van het bouwjaar eenvoudig is toe te passen. Met deze beschrijving van de methode blijft mijn onderzoek hopelijk transparant voor de lezer.

Dit onderzoek bestaat grotendeels uit het beschrijven en vergelijken van de preekstoelen. De beschrijving van de kerkinterieurs en de preekstoelen baseer ik allereerst op de materialen zelf. Voorafgaand heb ik de kerkgebouwen bezocht, de preekstoelen opgemeten en foto's genomen om zo een goede indruk te krijgen van de voorwerpen en de ruimte waarin zij staan. Daarnaast gebruik secundaire literatuur om te zorgen dat ik binnen deze beschrijvingen geen belangrijke elementen van het interieur over het hoofd zie. Aan de hand van deze secundaire literatuur vergelijk ik ook mijn eigen interpretaties om zo de objectiviteit en betrouwbaarheid van dit onderzoek te waarborgen.

¹² E. Panofsky, *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance* (New York: s.n., 1939).

¹³ R. van Straten, *An Introduction to Iconography*, vert. P. de Man (Yverdon: Gordon and Breach, 1994), 4.

Figuur 1: Laurentiuskerk, Kimsverd¹⁴

¹⁴ Bouwe Brouwer, *Kimsverd - Kerktoren Sint-Laurentiuskerk*, 2011, JPEG, 450 x 600, Laurentiuskerk, Kimsverd, [https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Kimsverd - Kerktoren Sint-Laurentiuskerk.jpg](https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Kimsverd_-_Kerktoren_Sint-Laurentiuskerk.jpg)

1.1 KORTE GESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING VAN HET EXTERIEUR VAN DE LAURENTIUSKERK VAN KIMSWERD

De Laurentiuskerk is een Middeleeuws-romaanse kerk met een lange geschiedenis. Waarschijnlijk is de kerk gebouwd rond het jaar 1050. Wie de kerk heeft gebouwd is onduidelijk. Sommigen beweren dat bisschop Bernold (ook wel bekend als Bernulphus of Bernoldus) van Utrecht, bisschop van 1027 tot en met 1054, verantwoordelijk is geweest voor de bouw van de Laurentiuskerk.¹⁵ Bernold († 19 juli 1054) staat bekend als een bisschop die vele kerken heeft hersteld en gebouwd, zoals de Pieterskerk (1039-1048) en Janskerk (na 1040) in Utrecht. Er is echter geen concreet bewijs dat hij aan de basis van de Laurentiuskerk heeft gestaan.¹⁶ De kerk dankt haar naam aan St. Laurentius van Rome, waar de kerk oorspronkelijk aan gewijd is. De muren van kerk verraden dat de kerk in de loop der jaren meerdere veranderingen heeft ondergaan.

Figuur 2: De noordmuur van de Laurentiuskerk.¹⁷

¹⁵ R. Politiek, *Sanctus Laurentius bin ich genannt: de Laurentiuskerk van Kimsward* (S.l.: s.n., 1996), 2.

¹⁶ "Bernulfus van Utrecht," Heiligen, A. van den Akker, geraadpleegd op 14 mei, 2020, <http://www.heiligen.net/heiligen/07/19/07-19-1054-bernulfus.php>.

¹⁷ Stichting Laurentiuskerk Kimsward, *Noordmuur*, 2014, JPEG, 512 x 342, Laurentiuskerk, Kimsward, <http://www.laurentiuskerkkimsward.nl/geschiedenis>.

Aan de noordkant van de kerk zien we de oudste gedeelten van de muur uit de elfde eeuw. De muur is opgebouwd uit tufstenen met zes rondbogige spaarnissen, waarbij de vijfde is onderbroken door de vrouweningang. Bijzonder is het timpaan van rode Bremer natuursteen boven de oorspronkelijke vrouweningang, gemaakt tussen de elfde en dertiende eeuw. Hierop zien we een masker waaruit twee ranken steken, met aan de rechterkant vijf bladeren en aan de linkerkant vier. Vermoedelijk verwijzen de vijf bladeren naar de Pentateuch, de eerste vijf Bijbelboeken, en de vier bladeren naar de vier evangeliën. Dit is echter niet met zekerheid te zeggen. De oude muur houdt vlak onder de oude dakrand van de kerk op. In drie van de nissen zijn de vensters dichtgemaakt met gele kloostermoppen. Onder deze vensters loopt een horizontale band van rechtopstaande tufstenen door alle nissen heen.¹⁸

De muur met spaarnissen wordt onderbroken door een rondboogfries in oostelijke richting. In de dertiende eeuw is de kerk namelijk verlengd met een vijfzijdig koor, gemaakt van kloostermoppen. Aan de buitenkant van dit koor bevinden zich kopjes van bepaalde figuren. Door erosie zijn de figuren onherkenbaar geworden en het is dan ook onduidelijk of ze heiligenfiguren of duivelskoppen moeten voorstellen. De duivelskoppen zouden de duivel moeten weggagen door hem te laten schrikken van zijn evenbeeld.¹⁹ De zuidelijke muur is in tegenstelling tot de noordelijke muur grotendeels vernieuwd met kleine gele stenen. In de muurdammen tussen de vensters bevinden zich nog grote velden tufsteen. In het tweede veld zitten nog fragmenten van een grote rondboog en in het derde veld is zelfs een klein dichtgemetseld romaans venster te zien.²⁰

In 1515 is de kerk tijdens een rooftocht van Saksische soldaten in brand gestoken. Hierna is de kerk nog verder verhoogd met kloostermoppen en zijn ook de trekbalken van het dak waarschijnlijk vervangen.²¹ De brand van 1515 had ook gevolgen voor de toren van de Laurentiuskerk. De typisch Friese zadeldaktoeren van zo'n twintig meter hoog werd oorspronkelijk gebouwd rond 1300 van tufstenen. Een jaar na de brand werd de toren herbouwd en verhoogd met baksteen. Deze toren bleef lange tijd intact, tot aan de restauratie in 1958, waarbij hij - met uitzondering van de noordelijke muur - in zijn geheel moesten worden herbouwd.²² Bijna vijftig jaar later, rond 2002, werd de toren nogmaals gerestaureerd, samen met het dak van de kerk. Tijdens de meest recente restauratie van de kerk (2010-2012) is het interieur onder handen genomen. Zo werd de houten vloer verwijderd. Daarbij kwamen de vele grafstenen tevoorschijn, waaronder een grafsteen van de familie Van Bonga. Deze zerk heeft een afmeting van 2,50 bij 3,75 meter en een dikte van 32 centimeter. Met een gewicht van 8,7 ton is dit de grootste zerk in Friesland.²³ Andere vondsten die werden gedaan tijdens de restauratie zijn de vroeg-gotische nis uit omstreeks 1200 en de grafsteen van pastoor Johannes uit 1486. Ook is het orgel in gerestaureerd en zijn nieuwe glas-inloodramen geplaatst in het koor.²⁴

¹⁸ S. van Lier en Regn. Steensma, *Friese kerken: een inleiding* (Gorredijk: Bornmeer, 2009), 13.

¹⁹ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward, een pronkstuk* (Leeuwarden: Elikser Uitgeverij, 2014), 71.

²⁰ Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken*, 171.

²¹ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward*, 71.

²² Ibid., 241.

²³ Ibid., 420.

²⁴ "Restauratie," Stichting Laurentiuskerk Kimsward, geraadpleegd 18 februari, 2020, <http://www.laurentiuskerkkimsward.nl/restauratie>.

1.2 HET INTERIEUR VAN DE LAURENTIUSKERK

Het interieur dat tegenwoordig te zien is in de Laurentiuskerk is voor het laatst gewijzigd tijdens deze meest recente restauratie (2010–2012). Het jaar 1695 wordt aangewezen als het jaar waarin het interieur zoals we het vandaag de dag kennen voornamelijk tot stand gekomen is. Het interieur kon gerealiseerd worden door de schenking van een grote som geld uit het testament van Ibella Ida van Tiara (1634–1694). Zij ligt begraven in het familiegraf in het schip van de Laurentiuskerk. Toch bestaan er vermoedens dat Ernst van Aylva (1659–1714) een minstens zo groot, zo niet een groter aandeel heeft gehad in de totstandkoming van het interieur. Hij was toendertijd grietman van Westdongeradeel.²⁵ Een gedenkbord naast het orgel leert ons dat interieur is vernieuwd onder leiding van grietman Tjaerd van Aylva (ca. 1645–1705).²⁶ Op het bord staat de tekst:

‘Hora mortis incerta
Door het Wijs Beleit Van

Tiaerd van Aijlua

Onder De bedieninghe van Do. Regnerus
Lolledes Predecant in Kimswert
En Hartman Jacobs Kerck Voogd al daer
Douwe Eedes medekerckvoogd al
daer en Sicke Siercks Arme Voogh
in deze haer bedieninghe is dese
kerck Geheel van benen
verniuwte Anno 1695.’

Het meubilair dat in die tijd is toegevoegd aan het interieur bestaat uit een kansel, doophek, familiebank, bank met gesneden wangstukken en een koorhek. Daarnaast zijn er ook andere versieringen aan het interieur toegevoegd, waaronder een gedenkbord voor de familie van Heemstra, een portret van Ida Tiara van Heemstra met daarbij een wapenbord en daarnaast een tiengebodenbord.²⁷

In de loop der jaren is het interieur nog wel aangepast: zo is in de negentiende eeuw gewerkt aan het interieur en de kleurstelling. Later, in 1919, heeft architect Hendrik H. Kramer geprobeerd het interieur te herstellen in zeventiende-eeuwse stijl. Hierdoor is het soms onduidelijk welke onderdelen oorspronkelijk deel uitmaakten van het interieur.²⁸ Wel is interieur goed bewaard gebleven.

²⁵ Y. Kuiper, “Kimswerd en het testament van Ibella Ida van Tiara,” *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken* 57, (1998): 166.

²⁶ Meer informatie over de personen betrokken bij de totstandkoming van het interieur van de Laurentiuskerk volgt in hoofdstuk 4.4.1 Opdrachtgevers en donateurs van de Laurentiuskerk te Kimswerd.

²⁷ P.A. Verschoor - van der Werf, “Het meubilair in de kerk te Kimswerd,” *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 1980-1985, (december 1984): 154.

²⁸ “De Laurentiuskerk Kimswerd,” Stichting Alde Fryske Tsjerken, Kerkbeschrijvingen, geraadpleegd op 18 februari 2020, <https://beeldschrift.nl/PRO/api/file/saft/c894d961ef30df3289c2c2e86070796a/>.

1.2.1 HET BANKWERK VAN DE LAURENTIUSKERK

Bij binnenkomst in de kerkzaal van de Laurentiuskerk is het zeventiende-eeuwse eikenhouten meubilair het eerste wat opvalt. In de meest westelijke richting aan de noordwand staan rijen oplopende mannenbanken versierd met zwarte knoppen.²⁹ Hiernaast, richting het oosten, zien we één van de pronkstukken van de Laurentiuskerk: de herenbank van de familie Van Heemstra die zich recht tegenover de preekstoel bevindt.

Figuur 3: De dooptuin van de Laurentiuskerk

Deze familiebank is gemaakt van eikenhout en gestoffeerd met groene bekleding. In het bovenste gedeelte zaten waarschijnlijk de oudere leden van de familie met daarvoor zitplaatsen voor hun kinderen. Tegenover deze bank bevinden zich zitplaatsen die waarschijnlijk voor het personeel bedoeld waren. De zitplaatsen hebben geen bekleding en zijn met de rug naar de preekstoel gekeerd.³⁰ De voorste twee banken zijn omringd door een hekwerk van renaissance panelen en kleine getordeerde kolommen. De overhuiving van de herenbank rust op weer grotere getordeerde zuilen, met daaromheen loof en bovenop Korinthische kapitelen.³¹ Op deze overhuiving bevindt zich een groot opzetstuk met zijstukken.

²⁹ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward*, 333.

³⁰ Ibid., 336.

³¹ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," 162.

Figuur 4: De Tiara-Van Heemstra bank

Deze familiebank is gemaakt van eikenhout en gestoffeerd met groene bekleding. In het bovenste gedeelte zaten waarschijnlijk de oudere leden van de familie met daarvoor zitplaatsen voor hun kinderen. Tegenover deze bank bevinden zich zitplaatsen die waarschijnlijk voor het personeel bedoeld waren. De zitplaatsen hebben geen bekleding en zijn met de rug naar de preekstoel gekeerd.³² De voorste twee banken zijn omringd door een hekwerk van renaissance panelen en kleine getordeerde kolommen. De overhuiving van de herenbank rust op weer grotere getordeerde zuilen, met daaromheen loof en bovenop Korinthische kapitelen.³³ Op deze overhuiving bevindt zich een groot opzetstuk met zijstukken. Hierop staat het wapen van de familie Tiara-Van Heemstra: een adelaar op een gouden veld en een zwaan op een azuren veld. Naast dit wapen staan twee siertorentjes. Zowel deze siertorentjes als het opzetstuk worden bekroond door zwarte bollen met daarbovenop smalle, schroefvormige punten. Deze bekroning is ook terug te zien boven op het klankbord van de preekstoel.³⁴

³² Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward*, 336.

³³ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," 162.

³⁴ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward*, 334.

Naast deze familiebank heeft vroeger nog een andere herenbank gestaan, namelijk de Bonga-familiebank. Tussen beiden familiebanken bevond zich een deur naar de sacristie, maar deze sacristie is in de negentiende eeuw verwijderd. Tegenwoordig vinden we naast de Van Heemstra-bank een rij mannenbanken. Dwars op deze banken staat voor het koorhek nog een verhoogde bank.³⁵

Aan de zuidmuur van de kerk, ten westen van de preekstoel, bevinden zich de vrouwenbanken en een verhoogde bank. De vrouwenbanken zijn te herkennen aan de open rugleuning, die waarschijnlijk zo bedoeld was om meer ruimte te creëren voor de wijde rokken die vrouwen droegen in de zeventiende eeuw. Ook zijn op deze banken geen lessenaars aanwezig, in tegenstelling tot de mannenbanken. Deze vrouwenbanken zijn voorzien van knoppen en hebben bijzonder snijwerk aan de zijschotten. Ze zijn versierd met renaissance snijwerk in de vorm van bloemenmotieven, vazen, zuilen en schelpen. Het is onduidelijk in hoeverre de vrouwenbanken zijn vernieuwd tijdens de renovatie in 1695. Hoewel dit jaartal op de zijschotten van de banken is gesneden doet het snijwerk zelf vermoeden dat deze banken ouder zijn. Het snijwerk lijkt afkomstig uit circa 1650: het is bijvoorbeeld sterk verwant aan het snijwerk uit 1653 in de Gertrudiskerk van Achlum.³⁶

Naast deze versieringen hebben sommige banken aan de zuidmuur ook initialen van families en/of personen gesneden in de zijschotten. De vermelding van initialen in het snijwerk is ook in andere banken in de kerk te vinden. Zo staat aan de oostelijke kant van de dooptuin een rij banken met de initialen van dominee V.D.M. (Verbi Divini/Dei Minister)³⁷ R.L. (Regnerus Lollides), kerkvoogden H.J. (Hartman Jacobs) en D.I. (Douwe Iedes) op de zijschotten. Zij dienden in de kerk toen het nieuwe meubilair werd aangebracht. Hun namen staan ook vermeld op het gedenkbord naast het orgel. Binnen het doophek vinden we ook de initialen T.V.A. (Tjaerd van Aylva) en zijn familiewapen gesneden op een bank.³⁸ Aan de westzijde van de dooptuin zijn de initialen A.E., R.W., F.W., W.W. en nogmaals R.W. gesneden in de zijschotten van de banken. Het is nog onduidelijk voor welke personen deze initialen staan. Naast deze initialen is er ook nog een zijschot waarin 1695, het jaar van de vernieuwing van het interieur, is gesneden. De stoelen die in het middenpad staan opgesteld zijn waarschijnlijk in de negentiende eeuw toegevoegd aan het interieur.³⁹

³⁵ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsverd*, 336.

³⁶ Karstkarel, *Alle Middeleeuwse kerken*, 172.

³⁷ Verbi Divini Minister of Verbi dei Minister is een Latijnse titel die betekent *dienaar van het goddelijke woord of dienaar van het woord van God*. De afkorting V.D.M. werd gebruikt om aan te duiden dat iemand de status van predikant had. De afkorting werd voornamelijk gebruikt bij protestantse predikanten en was populair in de achttiende en het begin van de negentiende eeuw.

³⁸ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsverd*, 363.

³⁹ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsverd," 168.

Figuur 5: Zijschot van een vrouwenbank in de Laurentiuskerk

1.2.2 HET ORGEL VAN DE LAURENTIUSKERK

Het huidige orgel van de Laurentiuskerk is pas later aan het interieur toegevoegd, namelijk in 1857 door de firma Willem Hardoff en Zn. uit Leeuwarden. Het orgel is één jaar later in gebruik genomen. Op het orgel zijn vijf beelden geplaatst: twee engelen met bazuinen en drie figuren die geloof, hoop en liefde personifiëren. In de loop van de jaren is het orgel nog meerdere keren gerestaureerd: in 1885, 1912, 1964 en recentelijk tijdens de grootste restauratie in 2012.⁴⁰

1.2.3 HET KOORHEK VAN DE LAURENTIUSKERK

Een ander bijzonder onderdeel van het interieur is het koorhek van de Laurentiuskerk. Dit exemplaar is ook tijdens de vernieuwing van het interieur in 1695 geplaatst ter vervanging van het oude koorhek.⁴¹ Ook in het koorhek zien we weer eenvoudige renaissance panelen zoals op de herenbank en de mannenbanken. Wel zijn er in dit hekwerk hoog-renaissancistische balusters gebruikt in plaats van de getordeerde kolommen die we zien in het doophek en de herenbank. Het opzetstuk boven op het koorhek lijkt op het eerste gezicht veel op dat van de herenbank, doordat ook hier gebruikt gemaakt wordt van twee siertorens en zwarte bollen met smalle schroefvormige punten als bekroning. De zijstukken van het koorhek zijn echter anders gedecoreerd en op het hek staat niet een wapen, maar een tiengebodenbord centraal.⁴²

Figuur 6: Het koorhek van de Laurentiuskerk

⁴⁰ Politiek, *De Laurentiuskerk van Kimsward*, 379-86.

⁴¹ Ibid., 372.

⁴² Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," 167.

Het tiengebodenbord was een populaire manier voor protestanten om de kerkruiimte te versieren. Zo zijn er alleen al binnen Friesland bijna twintig bordes bewaard gebleven uit de zeventiende en achttiende eeuw. De tien geboden zelf speelden ook een belangrijk rol binnen de kerk. Zo werden ze ook elke kerkdienst voorgelezen; de kerkganger werd op deze manier herinnerd aan de zonden en de genade van Christus die alle zonden van de mens op zich heeft genomen. Het was gebruikelijk dat het tiengebodenbord boven op het koorhek stond, zo was het bord immers goed zichtbaar voor elke kerkganger.⁴³ Op het bord van Kimsward zien we de tien geboden geschreven op twee vlakken, gevormd door een arcade met daaronder een zwart-witte tegelvloer. Zo lijken de tien geboden in een ruimte te staan, maar behouden ze ook de vorm van de wetstafelen.⁴⁴

1.2.4 HET DOOPHEK VAN DE LAURENTIUSKERK

In het doophek van de Laurentiuskerk vinden we net zoals bij het koorhek en de familiebank renaissance panelen. Het hek heeft daarnaast ook getordeerde kolommen zoals in het hekwerk van de Tiara-Van Heemstra bank en wordt bekroond met zwarte bollen zoals in de rest van het interieur.⁴⁵ Op het doophek staat een houten lessenaar. Deze is bekleed met groene stof en versierd met stoffen kwastjes. Verborgen onder deze kwastjes wordt de lessenaar ondersteund door twee vogels. Vermoedelijk zijn dit twee adelaars die volgens een oudchristelijke traditie vaker te vinden zijn onder lezenaars.⁴⁶

Binnen de dooptuin bevinden zich aan beiden kanten van de preekstoel zitplaatsen voor de kerkenraad. In het zijschot van het bankwerk aan de noordkant van de preekstoel vinden we de eerdergenoemde versiering met de initialen van Tjaerd van Aylva (T.V.A.).

Figuur 7: De lessenaar op het doophek van de Laurentiuskerk

⁴³ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 115-16.

⁴⁴ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," 167.

⁴⁵ Ibid., 162.

⁴⁶ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 55.

1.3 DE PREEKSTOEL VAN DE LAURENTIUSKERK

Centraal in de dooptuin staat de preekstoel van Kimsverd, die tevens tijdens de vernieuwing van het interieur in 1695 is geplaatst. De kansel is vastgemaakt aan de zuidmuur, zoals gebruikelijk is binnen protestantse kerkinterieurs. De eikenhouten preekstoel bestaat uit een zeshoekige kuip met vijf panelen. Op de hoeken van de panelen staan getordeerde kolommen omringd door druivenranken en eikenbladeren, met daarboven Korinthische kapitelen. Deze kolommen zijn vergelijkbaar met de kolommen in het wapenbord boven op de familiebank. De kolommen zijn van onderen versierd met zwarte bollen met daaronder ronde punten, in tegenstelling tot de schroefvormige punten zoals in de rest van het interieur.⁴⁷

Het voetstuk onder de kuip wordt van onderen ook versierd met een soortgelijke, grotere zwarte bol met een ronde punt. Het voetstuk is eenvoudig versierd ten opzichte van de kuippanelen met houten banden die beginnen onder kolommen van de kuip en eindigen in zes houten krullen.

Bij de trap vinden we aan de ene zijde een schroefvormige trappaal, ook weer bekroond met een zwarte bol met een ronde punt, en aan de andere zijde een kleine leuning met dezelfde bekroning als op de trappaal en dezelfde kleine getordeerde kolommen als in het doophek en het hekwerk van de familiebank.

Op het ruggeschot vinden we soortgelijke kolommen als op de hoeken van de kuip, met aan beide kanten rolwerk. Op het paneel is naast een baretknop ook snijwerk aangebracht in de vorm van een Bijbelboek, ranken, kwasten en draperieën. Boven de baretknop wordt het ruggeschot bekroond met een engelenkopje en ranken.⁴⁸

Boven het ruggeschot hangt het klankbord. Aan de onderkant is het klankbord versierd met snijwerk in de vorm van vierhoekige vlakken met daarbij in het midden een in een zeshoek gesneden zwarte bloem. Aan de bovenkant is het klankbord bekroond met de voor de Laurentiuskerk kenmerkende zwarte bollen met schroefvormige punten. De preekstoel is aan de bovenkant van de kuip en de lessenaar bekleed met dezelfde groene stof als op de lessenaar op het doophek, het bankwerk in de dooptuin en de familiebank.

Figuur 8: Voetstuk van de preekstoel in de Laurentiuskerk

⁴⁷ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsverd," 154.

⁴⁸ Idem.

1.3.1 PRE-ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

De kuip van de preekstoel is ook rijkelijk versierd. Op de vijf panelen zijn gedetailleerde voorstellingen gesneden. Volgens de methode van Roelof van Straten volgt hieronder een uitgebreide voorstellingen van alle vijf de panelen.

1.3.1.1 HET EERSTE PANEEL

Op het eerste paneel staan twee naakte mensen afgebeeld. Links staat een man met opgestoken rechterhand en zijn linkerarm langs zijn lichaam. Rechts van hem staat een vrouw, haar rechterhand wijst naar links. In haar linkerhand houdt zij een vrucht vast. De twee figuren staan in een veld met bomen, tussen hen in staat een vruchtenboom. Om deze boom is een slang gekruld. Er bevinden zich daarnaast andere dieren rondom de boom: zo zit er direct onder de boom een kat en rechtsonder van de vrouw zien we een klein geitenbokje en het hoofd van een hert of ree. Achter de boom zit een hertachtig dier en linksonder van de man is een leeuwenkop te zien. Onderaan het paneel bevindt zich een lint met de volgende tekst:

ADAM·EN·EVA·DOOR·DE·SLANGE·VERLEYT
OVERTREDEN·GODTS·GEBODT.

Onder deze tekst vinden we nog een klein dier dat op een hond lijkt. De hele voorstelling wordt omringd door gekruld loof. Bovenaan het paneel is dit gebladerte door middel van een boog gescheiden van de rest van de voorstelling. In dit bovenste gedeelte bevindt zich versiering met slingers van loof en engel in het midden.

1.3.1.2 HET TWEEDE PANEEL

Op het tweede paneel staat in het midden een man met een lange baard, met rechts van hem een berg met daarbovenop een boom. In zijn rechterhand houdt hij een gekromd zwaard omhoog, terwijl zijn linkerhand naar rechts uitstrekt. Hij kijkt naar boven, richting de engel die daar staat. Deze engel wordt omringd door wolken en steekt zijn rechterhand uit richting de kijker. Hij laat zijn linkerhand op zijn lichaam rusten. Onder de man zit een jongen geknield boven op een altaar, met zijn handen gekruist over zijn lichaam. Om zijn rechterpols is een stuk touw gebonden en onder de jongen ligt een stapel hout. Rechtsboven de jongen is een ram te zien in een struik. Daaronder zien we nog twee mannen heel klein afgebeeld. Een van hen leunt met zijn linkerarm tegen een ezel en houdt in zijn rechterhand een lange stok. Rechtsonder hem zit een andere man die met beide handen een voorwerp vasthoudt. In de voorstelling bevindt zich daarnaast nog een voorwerp linksonder, onder het gewaad van de man met de baard. Het lijkt op een pot waaruit vuur of rook omhoogkomt. Ook onderaan dit paneel vinden wij een tekst:

ABRAHAMs OFERHANDE.

De voorstelling wordt aan de zijkanten versierd met loof van bloemen en bladeren. Rechts- en linksonder vinden we kwastjes aan het einde van het loof. Bovenaan het paneel gaat het loof over in draperieën.

Figuur 9: Het eerste paneel van Kimsverd

Figuur 10: Het tweede paneel van Kimsverd

1.3.1.3 HET DERDE PANEEL

Op het derde paneel ligt een man met zijn hoofd op een steen in een veld met bomen. Zijn ogen lijken gesloten, hij kruist zijn rechterarm over zijn lichaam en met zijn linkerhand ondersteunt hij zijn hoofd. Onder hem ligt een wandelstok en een voorwerp wat lijkt op een kruik. Boven de liggende man voert een ladder met daarop drie engelen naar linksboven. De ladder eindigt in een veld van wolken en zonnestralen. De bovenste engel zit op de ladder en houdt zijn handen langs zijn lichaam. De engel daaronder staat met zijn lichaam naar de ladder toegedraaid en pakt de ladder vast met zijn linkerhand. De derde engel, die zich onderaan de ladder bevindt, zit of staat iets voorovergebogen op de ladder en pakt deze met beide handen vast. Achter de ladder is op de achtergrond een stad te zien. Onderaan het paneel is wederom een lint te zien met daarop de tekst:

IAKOP·RVSTENDE·TOT·LVS·DROOMT·T
OP·ENNEDER·DALEN·DER·ENGELEN.

Ook op dit paneel is de voorstelling omringd door loof. In het bovenste gedeelte wordt het loof door middel van een boog gescheiden van de rest van de voorstelling. Het loof bestaat uit bloemen en acanthusbladeren. Twee engelen houden samen een kroon vast. Aan deze kroon is een slinger van loof bevestigd.

1.3.1.4 HET VIERDE PANEEL

Op dit paneel staat in het midden een grote stok of paal met daaromheen een slang gewikkeld. Rondom de stok staan in totaal negen verschillende mensen. Rechts onder op het paneel staat een man met een baard, die met zijn rechterhand naar de slang wijst. In het midden van paneel, staan achter de stok vier mannen afgebeeld. Allemaal kijken ze naar de slang die om de stok heen is gewikkeld. Op de grond kruipen meerdere slangen. Een van de mannen aan de linkerkant zit op de grond en lijkt te worden gebeten door een slang, ter hoogte van zijn heup. Onderaan de stok zijn nog vier andere mannen te zien. Drie van hen kijken omhoog richting de grote slang. Eén man ligt op zijn buik met zijn armen gekruist en zijn gezicht richting de grond. Links achter het hoofd van de slang op de stok zijn verder nog drie tenten te zien op de achtergrond. Onderaan dit paneel staat ook weer een lint met daarop de volgende tekst:

DE·METALEN·S·WERT·OPGEREGAT·TOT
GEVESINGE·VAN·T·GEBETEN·VOLCK.

Het paneel is aan de buitenkant versierd met loof van acanthusbladeren en bloemen. Bovenaan scheidt een boog het loof van de rest van het paneel. Het paneel wordt bekroond met een engel.

Figuur 11: Het derde paneel van Kimsverd

Figuur 12: Het vierde paneel van Kimsword

1.3.1.5 HET VIJFDE PANEEL

Op het laatste paneel van de kuip zien we twee mannen staan op de trap van een gebouw. Beide mannen houden hun linkerhand bij hun borst en zijn gehuld in lange gewaden. Naast hen zit een man die alleen bedekt is met een kleed. Links van hem ligt een stok. Deze man pakt met zijn rechterhand de rechterhand van de voorste man vast. Het gebouw waar deze drie mannen voor staan is rijkelijk versierd met getordeerde kolommen, Korinthische kapitelen, friezen en tegels. Boven op het gebouw zijn zuilen te zien met ionische kapitelen. De ingang aan de rechterkant is versierd met een hoofd met daaronder twee vleugels. Bij de andere ingang zien we een bloem op de boog boven de ingang. Binnenin het gebouw is een deel van figuur te zien achter een muur. Ook onderaan dit paneel staat weer een lint met een tekst:

·PETRVS·OPGAENDE·NADEN·TEMPEL·MET·
IOANNES·GENEEST·EENEN·KREVPPEL·GEBOORN.

Ook dit paneel is zoals de andere panelen versierd met loof van acanthusbladeren en bloemen. Bovenaan bevindt zich een engel tussen twee slingers loof.

1.3.2 ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

1.3.2.1 HET EERSTE PANEEL: ADAM & EVA

Op het eerste paneel is een voorstelling van de zondeval te zien zoals beschreven in Genesis 3 in de Bijbel. Deze voorstelling lijkt specifiek te verwijzen naar Genesis 3:6 (SV) waarin staat: “En de vrouw zag dat die boom goed was tot spijze, en dat hij een lust was voor de ogen, ja, een boom, die begeerlijk was om verstandig te maken; en zij nam van zijn vrucht en at; en zij gaf ook haar man met haar, en hij at.” We zien Adam en Eva staan in het hof van Eden naast de boom van de kennis van goed en kwaad. Om Adam en Eva heen staan enkele dieren die ook in het paradijs leefden, vredig naast elkaar. Op het paneel is het moment weergegeven vlak voordat Eva van de vrucht eet. In haar linkerhand is één van de vruchten te zien, maar er is nog niet in gebeten. De slang heeft zich om de boom gewikkeld en kijkt naar Eva. Hieraan voorafgaand heeft de slang Eva verleid om de vrucht uit de boom te plukken en ervan te eten. In de voorstelling staat Adam al naast de boom, maar heeft ook hij nog niet van de vrucht gegeten.

1.3.2.2 HET TWEDE PANEEL: ABRAHAMS OFFERANDE

Op het tweede paneel is een voorstelling te zien van het offer van Isaak. In dit Bijbelverhaal wordt Abraham op de proef gesteld door God en reist hij naar de berg Moria om zijn zoon Isaak te offeren. De twee knechten en ezel die hij meenam zien we rechtsonder op het paneel. “Toen stond Abraham des morgens vroeg op, en zadelde zijn ezel en nam twee van zijn jongeren met zich, en Izak zijn zoon; en hij kloofde hout tot het brandoffer, en maakte zich op, en ging naar de plaats, die God hem gezegd had.” (Gen 22:3 [SV]). In de voorstelling zien we dat Abraham op het punt staat zijn zoon te doden tot hij wordt gestopt door een engel. In Genesis 22 wordt dit moment als volgt beschreven:

10 En Abraham strekte zijn hand uit, en nam het mes om zijn zoon te slachten. **11** Maar de Engel des HEEREN riep tot hem van den hemel en zeide: Abraham, Abraham! En Hij zeide: Zie, *hier* ben ik! **12** Toen zeide Hij: Streck uw hand niet uit aan den jongen en doe hem niets! want nu weet Ik, dat gij God vrezende zijt, en uw zoon, uw enige, van Mij niet hebt onthouden. (Gen 22:10-12 [SV])

Links van Abraham staat het vuur om het offer aan te steken. Ook zien we de ram, die verstrikt is in een struik en uiteindelijk wordt geofferd in plaats van Isaak.

Figuur 13: Het vijfde paneel van Kimsward

1.3.2.3 HET DERDE PANEEL: JAKOBS LADDER

Op het derde paneel zien wij een voorstelling van Jakobs ladder. In het Bijbelverhaal reist Jakob van Berseba naar Charan. Onderweg besluit hij te overnachten in Luz en gebruikt hij een steen als kussen. In zijn droom ziet hij een ladder die van de aarde tot de hemel reikt. Op deze ladder ziet hij engelen op- en afdalen, zoals beschreven in Genesis 28:12 (SV): “En hij droomde; en ziet, een ladder was gesteld op de aarde, welker opperste aan de hemel raakte; en ziet, de engelen Gods klommen daarbij op en neder.” Na zijn droom zet hij volgens het verhaal de steen waarop hij sliep overeind en wijdt deze met olie. De plaats Luz wordt in de voorstelling op het paneel uitgebeeld door de gebouwen op de achtergrond. We zien ook dat Jakob op een steen ligt in de voorstelling. De wandelstok die Jakob bij zich heeft benadrukt dat hij op reis was. De kruik die is afgebeeld is mogelijk een verwijzing naar de zegen die Jakob uitspreekt over deze plaats. De kruik die hij bij zich draagt zou de olie hiervoor bevatten.

1.3.2.4 HET VIERDE PANEEL: DE KOPEREN SLANG

Op het vierde paneel is een voorstelling te zien van Mozes die het volk geneest met de koperen slang. Na de bevrijding uit Egypte reizen de Israëlieten van Hor richting de Rode Zee. Het volk zondigt door God en Mozes in twijfel te trekken. Als straf stuurde God giftige slangen op de Israëlieten af. Het volk vraagt dan Mozes om hulp en hij bidt tot God. In Numeri 21:8 (SV) beveelt God Mozes om een koperen slang te maken: “En de HEERE zeide tot Mozes: Maak u een vurige slang, en stel ze op een stang; en het zal geschieden, dat al wie gebeten is, als hij haar aanziet, zo zal hij leven.” Op de voorstelling zien we rechtsonder Mozes die wijst naar de koperen slang om zo het volk uit te leggen hoe ze in leven kunnen blijven. Naast Mozes zien we de giftige slangen en mensen die worden of zijn gebeten door de slangen. Mensen die opkijken naar de koperen slang blijven leven. De man met zijn gezicht naar de grond is dit niet gelukt en lijkt te zijn overleden. De tenten op de achtergrond zijn een herinnering aan het feit dat de Israëlieten op dat moment nog door de woestijn reisden en dus nog in tenten leefden.

1.3.2.5 HET VIJFDE PANEEL: DE GENEZING IN DE TEMPEL

Op het vijfde en laatste paneel is een voorstelling te zien van Petrus en Johannes die een kreupele man genezen. Volgens het verhaal in Handelingen 3 geneest Petrus een verlamde man die bij de tempel bedelt: “6 En Petrus zeide: Zilver en goud heb ik niet, maar hetgeen ik heb, dat geve ik u; In den Naam van Jezus Christus, den Nazarener, sta op en wandel! 7 En hem grijpende bij de rechterhand richtte hij hem op, en terstond werden zijn voeten en enkelen vast” (Han 3:6-7 [SV]). Op het paneel is het moment te zien waarop Petrus de rechterhand van de bedelaar pakt om hem overeind te helpen. Naast Johannes en de tempel zien we nog een bijzonder element, namelijk het figuur in de tempel die deels verscholen is achter een muur. Het zou een van de tempelbezoekers kunnen zijn die dit wonder ziet gebeuren. Ook zou het de bedelaar kunnen zijn op een later tijdstip, die volgens het verhaal lopend en springend God looft in de tempel. “En hij, opspringende, stond en wandelde, en ging met hen in den tempel, wandelende en springende en lovende God” (Han 3:8 [SV]). Zo zouden er twee verschillende momenten kunnen zijn vastgelegd in de voorstelling. Een ander opvallend detail uit de voorstelling is de manier waarop de tempel is vormgegeven. De tempel die in het verhaal beschreven wordt is de tweede Joodse tempel, maar deze wordt nog de Tempel van Salomo genoemd door het volk, blijkt uit Han 3:11 (SV): “En als de kreupele, die gezond gemaakt was, aan Petrus en Johannes vasthield, liep al het volk gezamenlijk tot hen in het voorhof, hetwelk Salomo’s voorhof genaamd wordt, verbaasd zijnde.” Ook in de voorstelling is deze associatie met de tempel van Salomo weergegeven in de vorm van de pilaren van de tempel. Deze zijn namelijk in de vorm zogenoemde Salomonische zuilen: dit zijn getordeerde pilaren met daaromheen vaak druivenranken.

2. DE ANDREASKERK TE WIJNALDUM

Figuur 14: De Andreaskerk te Wijnaldum⁴⁹

⁴⁹ Michiel Verbeek, *Wijnaldum, kerk*, 2010, JPEG, 800 x 600, Andreaskerk, Wijnaldum, https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Wijnaldum_kerk_foto3_2010-04-17_12.18.JPG.

2.1 KORTE GESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING VAN HET EXTERIEUR VAN DE ANDREASKERK VAN WIJNALDUM

De Andreaskerk is een laatgotisch kerkgebouw en oorspronkelijk gebouwd aan het eind van de vijftiende eeuw. De kerk is vaak verbouwd: zo is in 1684 de toren herbouwd nadat deze was ingestort. Uiteindelijk is de toren in 1904 helemaal opnieuw gebouwd en is de westzijde van de kerk herbouwd in neogotische stijl, volgens het ontwerp van Jurjen Bruns. Hierna is in 1931 het kerkgebouw ingrijpend gerestaureerd onder leiding van Hendrik Kramer. De kerk werd ontleisterd en opnieuw bekleed met rode en gele kloostermoppen. Het kerkgebouw heeft een vijfzijdig gesloten koor en het schip is vijf traveeën diep. Langs het schip lopen eenmaal versneden steunberen en brede spitsboogvensters met vorktraceringen. De toren bestaat uit kleine bruine machinaal gefabriceerde stenen en sluit hierdoor niet aan bij de rest van het kerkgebouw. De toren wordt bekroond met frontalen en een ingesnoerde spits.⁵⁰ Boven de toreningang hangt een gedenksteen met daarop de tekst:

'k Foel om. Men holp m'oerein	<i>'k Viel om, men hielp mij overeind</i>
'k Waerd âld: ik wier tonein	<i>'k Werd oud: ik werd versleten</i>
Nou is er pealwirk slein	<i>nu zijn er palen geslagen</i>
In steevge grounslach lein	<i>een stevig fundament is gelegd</i>
Tsjerkfouden leinen d'earste stien	<i>kerkvoogden legden de eerste steen</i>
'k Bin nou twa ieuwen treast, nei 'k mien	<i>'k ben, naar k meen, nu twee eeuwen tot troost</i>

Deze gedenksteen heeft een Fries opschrift. Dit is nogal bijzonder, aangezien voor officiële opschriften het Fries zelden werd gebruikt.⁵¹

2.2 HET INTERIEUR VAN DE ANDREASKERK

Niet alleen het exterieur is vernieuwd: tijdens de verbouwing in 1931 is ook in het interieur veel vernieuwd en gerestaureerd. Opvallend in het interieur is dat het koor van het schip gescheiden is en wordt gebruikt als nevenruimte. In een van deze nevenruimtes, de kerkenraadskamer, staat een fragment van een middeleeuwse grafzerk gemaakt van rode Bremer zandsteen. Andere opvallende elementen van het interieur zijn onder andere de vrouwenbanken in het schip van de kerk. De zijschotten van deze vrouwenbanken zijn gesneden in de vorm van verschillende siermotieven uit de Lodewijk XIV-stijl.⁵² Daarnaast is er het doophek uit 1728. Dit doophek is zoals het meeste snijwerk in de kerk vervaardigd door Arjen Lous. Tijdens de verbouwing in 1931 is het hek vergroot. Het hek is versierd met gewrongen kolommen en bekroond met ronde knoppen. De deur van het doophek is fraai versierd met twee engeltjes die op bazuinen blazen, acanthusbladeren en kleine bloemen.

⁵⁰ Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken*, 313.

⁵¹ "Wijnaldum, de Hervormde kerk," Kerkbeschrijvingen, Stichting Alde Fryske Tsjerken, geraadpleegd op 22 januari 2020, <https://beeldschrift.nl/PRO/api/file/saft/ff85344b731244c5ff603454d92dfd68/>.

⁵² Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken*, 313.

Figuur 15: Deur doophek Wijnaldum

Binnenin de dooptuin bevindt zich een ijzeren geldkist uit de zeventiende eeuw. Deze kist werd gebruikt voor het bewaren van gecollecteerde gaven. Deze kist is later beschilderd met tulpen en landschappen. Het huidige orgel van de Andreaskerk dateert uit 1869 en is gebouwd door de firma L. van Dam & Zn. Daarvoor stond er een ander orgel, dat van 1719-1722 door Jan Harmens van der Kamp gebouwd werd.⁵³ Het houtsnijwerk aan dit oude orgel werd ook vervaardigd door Arjen Lous, misschien dat hij daarom ook in 1728 gevraagd werd het snijwerk van de nieuwe kansel te vervaardigen.

2.3 DE PREEKSTOEL VAN DE ANDREASKERK

De kansel van Wijnaldum is in 1728 vervaardigd door Arjen Lous. De preekstoel bestaat uit een zeshoekige kuip met vijf panelen. Op de hoeken van de panelen staan gewrongen kolommen omwikkeld met loof van bladeren. De kolommen worden bekroond met Korinthische kapitelen met daarin engelenfiguren verwerkt. De gewrongen kolommen staan op blokvormige voetstukken waarvan elk vlak versierd is met een bloem. Op de panelen tussen deze voetstukken is er versiering geplaatst in de vorm van vazen met daaromheen acanthusbladeren. De voetstukken zijn van onderen versierd met bollen met een ronde punt. Vanuit deze voetstukken lopen lijnen in de vorm van loof van bladeren naar het voetstuk van de kuip. De lijnen eindigen in zes krullen met daaronder snijwerk in de vorm van een boomvrucht, die lijkt op een dennenappel. De trap van de preekstoel draait om een gewrongen en omrankte trappaal die sterk overeenkomt met de kolommen op de kuip. De balusters in de leuning van de trap zijn op dezelfde manier vormgegeven. Ook op het ruggeschoot vinden we deze gewrongen en omrankte kolommen. De vleugelstukken van het ruggeschoot zijn gesneden in de vorm van arenden. Boven het ruggeschoot hangt het klankbord van de preekstoel. In het klankbord zijn panelen gesneden met in het midden dezelfde boomvrucht als op het voetstuk, omringd door bladeren. De onderkant van het klankbord is op de hoeken versierd met dezelfde bollen met ronde punt als onder de voetstukken van de kuip. De preekstoel is aan de bovenkant van de kuip met groene stof bekleed.⁵⁴

⁵³ Stichting Alde Fryske Tsjerken, "Wijnaldum, de Hervormde kerk."

⁵⁴ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 144.

Figuur 16: De preekstoel en het doophek van de Andreaskerk

2.3.1 PRE-ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

De vijf panelen van de preekstoel zijn rijkelijk versierd met gedetailleerde voorstellingen. Hieronder volgt een uitgebreide beschrijving van deze vijf panelen volgens Roelof van Stratens methode.

2.3.1.1 HET EERSTE PANEEL

Centraal op het eerste paneel (v.l.n.r.) zien wij twee figuren afgebeeld in een veld met verschillende struiken en bomen. Links van een plateau staat een man met een baard. Hij lijkt in zijn rechterhand een voorwerp vast te houden en met zijn linkerhand houdt hij het hoofd vast van een kind dat onder hem op een plateau ligt. De man draagt een lang gewaad, laarzen en een riem waaraan een schede voor een mes hangt. Het kind houdt zijn handen over elkaar en trekt zijn knieën op. Rechts boven deze twee personen is nog een ander figuur te zien: een engel omringd door wolken, die ook gekleed is in een lang gewaad. De engel steekt zijn rechterarm voor zich uit en steekt zijn linkerarm de lucht in. In de voorstelling is links van de bebaarde man tussen verschillende bladeren ook een bok te zien. Onder het plateau staan nog enkele voorwerpen. Het meest rechts ligt een stapel hout. Links hiervan liggen gewaden op de grond en het meest links staat een ketel waaruit vuur of rook opstijgt. Onderaan de voorstelling bevindt zich een rand die versierd is met acanthusloof en een schild in het midden. Bovenaan de voorstelling zien we soortgelijk acanthusloof, gescheiden door een klein paneel met gekrulde uiteinden. Het paneel wordt bekroond door een engelenhoofd.

Figuur 17: Het eerste paneel van Wijnaldum

2.3.1.2 HET TWEEDE PANEEL

Op het tweede paneel staat een ladder in een veld met bomen en struiken. Deze ladder reikt tot in een gat in de wolken. Binnenin dit gat is het hout gesneden in de vorm van zonnestralen. Op en om deze ladder bevinden zich vier engelen, allen gehuld in lange gewaden. De eerste engel staat links onderaan op de grond en met zijn linkerhand steunt hij op de ladder. De tweede engel houdt zijn rechterarm houdt hij richting de ladder. Rechts onderaan de ladder staat de derde engel met zijn rechervoet op de ladder. De engel grijpt met zijn rechterhand in de richting van de ladder, terwijl zijn linkerarm langs zijn lichaam rust. Hierboven zit de vierde engel op de ladder, die met zijn rechterhand de ladder vastpakt en met zijn linkerhand zijn hoofd ondersteunt. Boven hem staat nog een andere engel gedraaid op de ladder. Deze engel pakt met zijn linkerhand de ladder beet en steekt zijn rechterarm naar rechts uit. Helemaal bovenaan de ladder is nog een voet te zien, waarschijnlijk ook van een engel. Rechtsonder in de voorstelling ligt een man. Hij draagt een hoed, een lang gewaad en laarzen, in tegenstelling tot de andere figuren die allemaal blootsvoets zijn. Zijn rechteronderarm laat hij rusten op zijn gebogen rechterknie. De man heeft met zijn linkerhand een lange stok vast. Naast deze stok liggen een buidel en een kruik. Rondom de voorstellingen is dezelfde versiering gesneden als op het eerste paneel. Aan de onderkant is het paneel versierd met acanthusloof en een schild. Aan de bovenkant is het paneel versierd met acanthusloof, een engelenhoofd met vleugels en een paneel met gekrulde uiteinden.

2.3.1.3 HET DERDE PANEEL

Op het derde paneel is de binnenkant van een stal afgebeeld, inclusief voerbakken voor de dieren aan de linkerkant. Rechts op de achtergrond zijn andere gebouwen en een boom te zien. Centraal in de afbeelding zit een kind in een voederbak boven op een kleed. Het kind zit met zijn knieën naar buiten gericht en zijn handen rustend op zijn knieën. Om het hoofd van het kind is een krans van stralen te zien. Links van het kind knielt een vrouw, met haar linkerknie op de grond. Ze kijkt naar het kind en met haar rechterhand pakt ze het kleed vast waar het kind op zit. Haar linkerhand is achter het hoofd van het kind geplaatst. Achter haar staat een bebaarde man, die zijn handen voor zijn borst lijkt te houden en kijkt naar de rechterkant van het paneel. Achter hem staat een hooivork overeind. Rechts van het kind staan drie andere figuren. Vooraan is een bebaarde man te zien, die gehurkt zit in de richting van het kind en met zijn rechterknie op de grond. Bij zijn linkervoet ligt een stok. Achter hem staat een andere bebaarde man die met zijn beide handen steunt op een stok en naar het kind kijkt. Deze man draagt om zijn middel een tas. Achteraan staat een andere man die zijn handen gekruist over zijn borst houdt. Ook hij kijkt naar het kind. Er zijn ook dieren in deze voorstelling afgebeeld. Links van het kind is een hond afgebeeld die naar een van de mannen kijkt. Links op de achtergrond staan nog twee runderen, het voorste rund met de hoorns kijkt naar de kijker. Daarachter eet een ander dier hooi uit de bovenste voerbak. Dit paneel is verder op dezelfde manier versierd als de andere panelen: onderaan met loof van acanthusbladeren en een schild en bovenaan met acanthusloof, een engelenhoofd met vleugels en een paneel met gekrulde uiteinden.

Figuur 18: Het tweede paneel van Wijnaldum

Figuur 19: Het derde paneel van Wijnaldum

2.3.1.4 HET VIERDE PANEEL

Op het vierde paneel staat in het midden een man die omringd wordt door een stralenkrans. Links daarvan bevindt zich een wand met daarin een deuropening. Rechts van de man staan drie kruisen op een berg. Bij het rechterkruis lijkt het linker horizontale gedeelte van het kruis te missen. Om het hoofd van de man loopt een kleinere stralenkrans. De man heeft lang haar en een baard. Hij draagt doeken om zijn middel en zijn linker bovenarm. Hij steekt zijn linkerarm omhoog de lucht in en zijn rechterhand is naar beneden gericht. Zijn rechterbeen is licht gebogen en zijn rechtervoet is gedraaid richting de kijker, terwijl zijn linkerbeen naar achteren gebogen is. Onder hem is een groep van tien mannen te zien. De groep mannen zit rondom een open graf en dragen allemaal een helm of hebben een helm bij zich. Zeven van de mannen kijken omhoog naar de centrale figuur die omringd wordt door de stralenkrans. Helemaal links kijkt één van de mannen naar links. Links op de voorgrond lijkt een man zittend te slapen. Deze man draagt ook een zwaard bij zich en de man rechts van hem draagt een pijlkoker op zijn rug. De man rechts vooraan kijkt naar de grond en draagt ook een zwaard bij zich. Daarnaast heeft hij een schild en helm rechts van zich op de grond staan. Ook dit paneel is van onderen versierd met een schild en acanthusloof. Bovenaan is het paneel versierd met acanthusloof, een engelenhoofd met vleugels en een paneel met gekrulde uiteinden, weer op dezelfde manier als de andere panelen.

2.3.1.5 HET VIJFDE PANEEL

Op het laatste paneel is een uitgebreide voorstelling met veel figuren afgebeeld. Bovenaan is een man te zien die wordt omringd door twee stralenkransen. Hij heeft lang haar, een baard en is gehuld in doeken. Om zijn hoofd loopt nog een kleinere stralenkrans. Hij zit boven op een bol met een omhooggestoken rechterhand. De linkerarm van de man wijst omlaag, maar zijn onderarm lijkt afgebroken. Rechts van de man zit ter hoogte van zijn middel een persoon op de wolken. Deze persoon houdt zijn of haar handen hoog tegen de borst en kijkt naar de man op de bol. Links van de bol zit een groep van zes mensen op de wolken. De voorste van hen wijst met zijn linkerarm naar de man op de bol. Recht van de bol staat nog een groep mensen in de wolken. Onderaan de wolken zijn drie engelen te zien en elk blazen ze op een bazuin. Onder de middelste engel zijn nog twee kleinere engelen te zien, die ook elk op een bazuin blazen. In het midden onder de wolken staat een engel met een omhooggestoken rechterhand. In zijn linkerhand houdt hij een stok vast. Rechts van deze engel zien wij een figuur met een geitenhoofd en poten. In zijn linkerhand houdt hij een zweep omhoog en met zijn rechterhand lijkt hij een persoon vooruit te duwen. Boven deze twee figuren zien we twee gevleugelde wezens met langwerpige lichamen en ronde hoofden. Daaronder lijken verschillende mensen gedeeltelijk onder de grond te zitten. Een van die figuren is een man die zijn handen samenvouwt. Rechts van hem staan mensen met hun handen omhoog gericht in een hoog vuur. Links staan mensen in doeken gewikkeld. De groep gaat omhoog tot in de wolken naast de linker engel die op een bazuin blaast. Sommigen uit deze groep mensen houden ook hun handen omhoog. Ook dit paneel is zoals de andere panelen aan de onderkant versierd met acanthusloof en een schild. Bovenaan is ook dit paneel versierd met acanthusloof, een engelenhoofd met vleugels en een paneel met gekrulde uiteinden.

Figuur 20: Het vierde paneel van Wijnaldum

Figuur 21: Het vijfde paneel van Wijnaldum

2.3.2 ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

2.3.2.1 HET EERSTE PANEEL: ABRAHAMS OFFERANDE

Op het eerste paneel is het offer van Isaak afgebeeld zoals beschreven in Genesis 22:9-11 (SV):

9 En zijn kwamen ter plaatse, die hem gezegd had; en Abraham bouwde aldaar een altaar, en hij schikte het hout, en bond zijn zoon Izak, en leide hem op het altaar boven op het hout. **10** En Abraham strekte zijn hand uit, en nam het mes om zijn zoon te slachten. **11** Maar de Engel des HEEREN riep tot hem van den hemel, en zeide: Abraham, Abraham! En hij zeide: Zie, hier ben ik!

We zien Abraham die op het punt staat zijn zoon te offeren voor God. De engel rechtsboven in de voorstelling stopt Abraham voordat hij dit offer volbrengt. De engel wijst naar de ram, links van Abraham, die verstrikt is geraakt in een struik. Deze ram zal uiteindelijk worden geofferd in plaats van Isaak. Op de grond voor Abraham liggen nog enkele voorwerpen zoals het vuur voor het offer, brandhout voor het offer en een gewaad van Isaak of Abraham. Het mes of zwaard wat Abraham in zijn rechterhand lijkt vast te houden is waarschijnlijk afgebroken.

2.3.2.2 HET TWEEDE PANEEL: JAKOBS LADDER

Op het tweede paneel is een voorstelling van Jakobs ladder uitgesneden, gebaseerd op het verhaal uit Genesis 28. In dit verhaal reist Jakob van Berseba naar Charan. Onderweg overnacht hij in de buurt van de plaats Luz. Terwijl hij slaapt droomt hij over een ladder die van de aarde tot in de hemel reikt. Hij ziet engelen op- en afdalen op deze ladder. Op het paneel is Jakob rechtsonder slapend afgebeeld. Naast hem klimmen twee engelen onderaan de ladder op. Op de ladder zijn twee engelen aan het afdalen terwijl de andere engel omhoogklimt zoals beschreven in het twaalfde vers van Genesis 28 (SV): “En hij droomde; en ziet, een ladder was gesteld op de aarde, welke opperste aan den hemel raakte; en ziet, de engelen Gods klonnen daarbij op en neder.” De buidel en stok die naast Jakob zijn afgebeeld benadrukken het feit dat hij op reis was. De kruik die is afgebeeld is waarschijnlijk een verwijzing naar de zegen die Jakob uitspreekt over deze plaats. In het verhaal wordt namelijk beschreven hoe Jakob olie gebruikt om de steen waarop hij sliep te wijden. “Toen stond Jakob des morgens vroeg op, en hij nam dien steen, dien hij tot zijn hoofdpeluw gelegd had, en zette hem tot een opgericht teken, en goot olie boven op” (Gen 28:18 [SV]). De kruik die hij bij zich draagt in de voorstelling zou de olie hiervoor kunnen bevatten.

2.3.2.3 HET DERDE PANEEL: DE GEBOORTE VAN JEZUS

Op het derde paneel is de geboorte van Jezus Christus afgebeeld, gebaseerd op het verhaal in Lucas 2. Jozef en Maria reizen naar Bethlehem vanwege een volkstelling en daar wordt Jezus geboren in een stal. Hij wordt in doeken gewikkeld en in een voederbak gelegd zoals we kunnen zien op de afbeelding. “En zij kwamen met haast, en vonden Maria en Jozef, en het Kindeken liggende in de kribbe” (Luc 2:16 [SV]). Links van het kind zien we zijn moeder Maria en Jozef. Rechts zien we de herders die Jezus kwamen aanbidden nadat een engel ze had verteld had over de geboorte van het kind. De stier die afgebeeld is in de stal zou een verwijzing kunnen zijn naar de evangelist Lucas, wiens symbool een stier is. Het verhaal wat hier is afgebeeld is immers gebaseerd op het evangelie van Lucas en niet op het andere geboorteverhaal uit het evangelie van Mattheüs. De aanbidding van de herder komt namelijk alleen voor in de Lucas versie van het geboorteverhaal.

2.3.2.4 HET VIERDE PANEEL: DE OPSTANDING VAN JEZUS

Op het vierde paneel is de opstanding van Jezus uit de dood afgebeeld. We zien Jezus met een stralenkrans die zijn lichaam en hoofd omringt. Links van hem zien we zijn open graftombe en rechts is een kleine voorstelling gemaakt van de berg Golgotha, waar Jezus met twee andere mannen gekruisigd werd. Onder Jezus zijn de bewakers van zijn graf te zien. Ze lijken vol angst en verbazing te kijken naar de opgestane Jezus. Het feit dat deze bewakers zijn opgenomen in de voorstelling betekent dat deze waarschijnlijk is gebaseerd op het verhaal uit Mattheüs 28. Dit is namelijk het enige opstandingsverhaal waarin de bewakers bij het graf worden genoemd. In het vierde vers wordt verteld: “En uit vrees van hem zijn de wachters zeer verschrikt geworden, en werden als doden” (Mat 28:4 [SV]). De twee bewakers vooraan die lijken te slapen zouden dus flauwgevallen kunnen zijn als verwijzing naar dit Bijbelvers. Het zou ook kunnen dat deze bewakers wel aan het slapen zijn, zoals het op het eerste gezicht lijkt. Ze kregen namelijk de opdracht van de hogepriesters om niet te vertellen over de opstanding van Jezus, maar te vertellen dat de leerlingen van Jezus hem ‘s nachts hebben weggehaald, toen de bewakers sliepen. Mattheüs geeft dit als verklaring voor het feit dat Joden niet geloven in de opstanding van Jezus.

11 En als zij heengingen, zit, enigen van de wacht kwamen in de stad, en boodschapten den overpriesters al de dingen, die geschied waren. **12** En zij vergaderd zijnde met de ouderlingen, en te zamen raad genomen hebbende, gaven zij den krijgsknechten veel gelds, **13** En zeiden: Zegt: Zijn discipelen zijn des nachts gekomen, en hebben hem gestolen, als wij sliepen. **14** En indien zulks komt gehoord te worden van den stadhouder, wij zullen hem tevreden stellen, en maken, dat gij zonder zorg zijt. **15** En zij, het geld genomen hebbende, deden, gelijk zij geleerd waren. En dit woord is verbreid geworden bij de Joden tot op de huidigen dag (Mat 28: 11-15 [SV]).

Opvallend is dat de bewakers in het vierde vers schrikken van een engel die afdaalt uit de hemel en de steen voor het graf wegrolt. In de voorstelling van het paneel schrikken de soldaten echter van Jezus zelf die opstaat uit het graf. De opstanding van Jezus en het schrikken van de bewakers zijn op deze voorstelling dus in één moment samengevoegd.

2.3.2.5 HET VIJFDE PANEEL: HET LAATSTE OORDEEL

Op het laatste paneel is een voorstelling te zien van de dag des oordeels, de dag waarop Jezus terugkomt op aarde en een oordeel velt over alle mensen. Op het paneel is Jezus afgebeeld boven op een globe en omringd door stralenkransen. De persoon aan zijn rechterzijde met haar handen gevouwen is waarschijnlijk Maria. In traditionele voorstellingen van de dag des oordeels wordt zij vaak naast Christus afgebeeld, terwijl zij bidt voor de mensen die veroordeeld worden. Daarnaast zijn ook andere mensen die al in de hemel verkeren en engelen afgebeeld. Onder de wolken staat de aartsengel Michaël die de veroordeling van de mensen leidt. Naast hem zien we een geiten-demon en twee vliegende demonen die iemand richting het eeuwige vuur duwen. Onderaan zien we mensen die opstaan uit de dood. De onrechtvaardige mensen komen rechts in het eeuwige vuur terecht zoals beschreven in Mattheüs 25:41 (SV): “Dan zal Hij zeggen ook tot degenen, die ter linkerhand zijn: Gaat weg van Mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is.” De andere groep rechtvaardige mensen gaat omhoog richting de hemel waar hun een eeuwig leven staat te wachten. In Mattheüs 25:34 staat namelijk beschreven: “Alsdan zal de Koning zeggen tot degenen, die tot Zijn rechter hand zijn: Komt gij gezegenden Mijn Vaders! beërft dat Koninkrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld.”

3. DE MARIAKERK TE MANTGUM

Figuur 22: De Mariakerk te Mantgum⁵⁵

⁵⁵ Romke Hoekstra, *Mantgum, Marijetsjerke*, 2015, JPEG, 800 x 530, Mariakerk, Mantgum, https://nl.m.wikipedia.org/wiki/Bestand:Mantgum_Marijetsjerke.jpg.

3.1 KORTE GESCHIEDENIS EN BESCHRIJVING VAN HET EXTERIEUR VAN DE MARIAKERK VAN MANTGUM

De beschrijving van het interieur en de preekstoel is grotendeels gebaseerd op mijn bachelor onderzoek naar het interieur van de Mariakerk. Eventuele overeenkomsten in de tekst kunnen hierdoor verklaard worden. In dat onderzoek is een meer uitgebreide beschrijving van het interieur en van de vele grafzerken te vinden.⁵⁶

Volgens een Friese kroniek is de Mariakerk ontstaan in 1203, toen Mantgummers land gaven aan monniken van het klooster Oldeklooster (Bloemkamp), een klooster in de buurt van Bolsward. Dit land kregen de monniken als beloning voor het verstevigen van de dijken aan de Middellzee. Op het land wat ze kregen zouden de monniken een kerk gebouwd hebben die gewijd werd aan Maria. Hoeveel van deze kroniek op waarheid berust is onduidelijk, maar wel is met zekerheid te zeggen dat in de dertiende eeuw een kerk werd gebouwd op de plaats waar de huidige Mariakerk staat. Deze dertiende-eeuwse kerk had een rond gesloten koor, was ongeveer een meter smaller en vijf meter minder lang (in oostelijke richting) dan de huidige kerk.⁵⁷

Rond het jaar 1500 werd deze Middeleeuwse kerk echter afgebroken en vervangen door een laatgotische kerk. De kerk werd gebouwd met gele kloostermoppen afkomstig uit de afgebroken kerk en aangevuld met rode en oranje kloostermoppen. De laatgotische kerk werd groter dan zijn voorganger: het gebouw bestond uit zes traveeën en kreeg een vijfzijdig gesloten koor in plaats van een rond koor.

Deze laatgotische kerk vormt de basis voor de hedendaagse Mariakerk, maar in de loop van de tijd is er wel veel veranderd aan het exterieur van deze kerk. Zo zijn de oorspronkelijke vormen van de ramen en de steunberen verloren gegaan. De ramen waren onder andere versierd met blad- en vruchtenmotieven. Ook zijn bijbehorende fragmenten van glazen medaillons gevonden met daarop voorstellingen van Sint-Joris en de draak en de drie koningen. Daarnaast werden ook de ingangen aan de noord- en zuidmuur dichtgemaakt. Boven de zuidelijke ingang bevond zich een nis voor een heiligenbeeld, maar deze verdween samen met een lijst die om de buitenkant van kerk liep.⁵⁸

In de negentiende eeuw volgden meer verandering aan het exterieur. Zo werden in 1866 en 1867 de muren van de kerk verhoogd en werd er een nieuw gewelf en dak geplaatst. De muren werden daarnaast bepleisterd en kregen een frijnslag. Ook werden er meer ramen aangebracht en werden alle ramen in dezelfde vormen gehakt.⁵⁹ Hierna, in 1868, werd de toren met een zadeldak vervangen door een toren met een spits. Ook werd in 1878 het uurwerk op de toren geplaatst door de firma A.H. van Bergen uit Heiligerlee. Deze firma maakte in 1896 ook een nieuwe klok voor naast de oude klok uit 1499, die gemaakt is door G. van Wou uit Kampen. Rondom de kerk werd een ijzeren hek geplaatst in 1863, gemaakt door goud- en edelsmid B.E. Mohrman uit Leeuwarden.⁶⁰ De laatste grote veranderingen aan het exterieur vonden plaats in de jaren 1990-1991. Tijdens deze restauratie werden de toren, de trekbalken, steunberen, buitengevels, de goten en het pannendak gerestaureerd.⁶¹

3.2 HET INTERIEUR VAN DE MARIAKERK

Naast het exterieur heeft ook het interieur veel veranderingen ondervonden sinds de bouw van de kerk rond het jaar 1500. Bij binnenkomst in de Mariakerk zijn in het voorportaal al sporen hiervan te vinden. De tafel die daar staat bestaat uit een oude rode zandstenen altaartafel. Hiervoor heeft deze steen zo'n 400 jaar

⁵⁶ R.W. van der Hoek, "Een parel gesneden uit hout" (Bachelor scriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 2018).

⁵⁷ R.J.H. Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief* (S.L.: s.n., 1992), 3.

⁵⁸ U. Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'* (Mantgum: Helga Aukes Producties, 2010), 11.

⁵⁹ *Ibid.*, 13.

⁶⁰ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 10.

⁶¹ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 37.

bij de ingang gelegen. Deze altaarsteen is waarschijnlijk verwijderd uit het koor als gevolg van de Reformatie, waarin de focus van het protestantse kerkinterieur zich verplaatste naar de preekstoel in plaats van het altaar. Andere elementen van het interieur in het vroegere koor, zoals een rode zandstenen piscine en wasbekken, zijn verdwenen achter de houten lambrisering. Ook de vele kleuren die vroeger deel uitmaakten van het interieur zijn verdwenen. Zo bevond zich om de ramen een band van rode imitatie baksteen. Het oude eiken tongewelf had een groene kleur met blauwe draagbalken. Ook liep er een zwarte band langs de vloer van het koor, de deuren en het bankwerk. De wand achter het orgel was bovendien ook zwart geschilderd.⁶²

Naast elementen die verdwenen zijn uit het interieur zijn er ook veel elementen toegevoegd, bijvoorbeeld de zestien glas-in-loodramen die voor de ramen van de Mariakerk zijn geplaatst, gemaakt door glasschilder J.H. Wijkmans. Op deze ramen zijn kerken en torens uit de voormalige gemeente Baarderadeel afgebeeld.⁶³ Oorspronkelijk waren deze ramen gemaakt voor het gemeentehuis te Mantgum in de jaren dertig. Een van de meest ingrijpende veranderingen aan het interieur vond plaats in de jaren 1876 en 1877, toen het stucwerk in de kerk is aangebracht door C.W. Finke uit Leeuwarden. De muren, muurstijlen, trek balken en het gewelf werden bedekt met een stuc laag.⁶⁴ Een andere ingrijpende verandering aan het interieur vond plaats tijdens de restauratie van 1990 tot 1991. Hierbij werd de houten vloer verwijderd en werden de vele zerken zichtbaar. Ook het bankwerk werd bijgewerkt en de kerk werd voorzien van nieuwe faciliteiten zoals een keukenblok in de toren, een toilet in de hal en een nieuwe verwarmingsinstallatie.⁶⁵

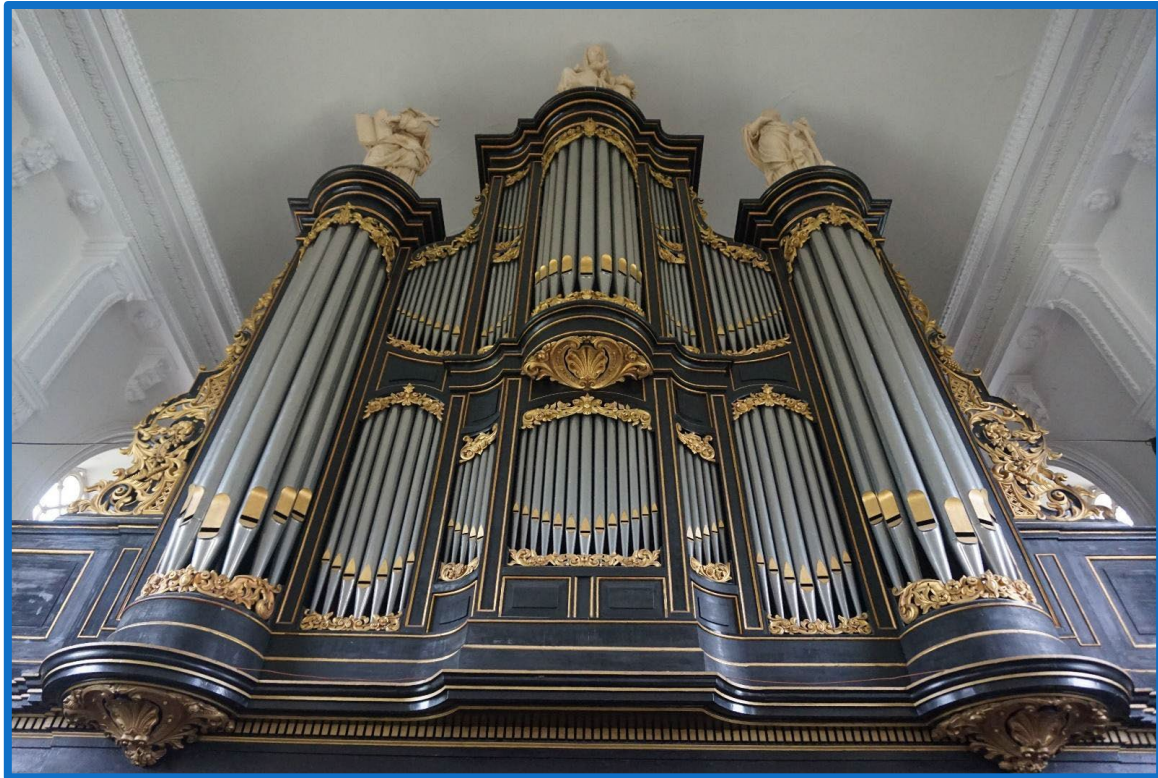
Figuur 23: Interieur van de Mariakerk (richting de oostkant)

⁶² Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 4.

⁶³ *Ibid.*, 10.

⁶⁴ S. ten Hove, "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden," *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1970-1975*, (April 1974): 179.

⁶⁵ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 37.

Figuur 24: Vooraanzicht van het orgel in de Mariakerk

3.2.1 HET ORGEL VAN DE MARIAKERK

Het voormalige orgel in de Mariakerk werd gebouwd in 1710 door Jan Harmens van Berlikum. Dit orgel bestond uit delen van een ouder orgel en nieuw materiaal. De kassen en de galerij werden gemaakt door plaatselijke timmerman Tys Sybrens. Het snijwerk aan de kas werd vervaardigd door Jan Freercks uit Leeuwarden. In 1813 werd er een nieuw orgel gebouwd door J. Radersma. Dit orgel was echter van slechte kwaliteit en moest in 1845 al snel onderhouden worden door de firma L. van Dam. De kerkelijke gemeente besloot uiteindelijk in 1878 om een nieuw orgel te laten bouwen door deze firma. Voor f 5440,- bouwde de firma een nieuw orgel met daarop beelden van de personificaties van geloof, hoop en liefde afkomstig van het oude orgel.⁶⁶

Het orgel in de Mariakerk is qua uiterlijk een variant op het orgel uit de hervormde kerk te Warga, ook gemaakt door de firma L. van Dam in 1871. Toch zijn er ook verschillen tussen de twee orgels. Zo zijn op het orgel van de Mariakerk het boven-en onderfront duidelijker gescheiden door paneelwerk. Daarnaast hebben de ondervelden naast de zijtorens een boogvormige afsluiting waardoor ze nog meer opvallen ten opzichte van het bovenfront. Het orgel in Mantgum heeft een zwarte kleur met gouden biezen gekregen in tegenstelling tot de witte kleur met gouden biezen van het orgel uit Warga. Waarschijnlijk omdat deze zwarte kleur meer in de mode raakte aan het einde van de negentiende eeuw.⁶⁷ De kleur van het orgel mag dan meer negentiende-eeuws zijn, de stijl van het orgelfront is klassiek achttiende-eeuws. Dit valt voornamelijk te zien aan het gebruik van ornamentiek zoals bladeren en guirlandes en de traditionele hoofdvormen.⁶⁸

⁶⁶ Ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 181.

⁶⁷ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 23.

⁶⁸ S. ten Hoeve, P. Karstkarel en Regn. Steensma, *Kerken in Friesland: gebouwen, inrichting en gebruik* (Baarn: Bosch & Keuning, 1985), 124-25.

3.2.2 BANK-EN HOUTSNIJWERK VAN DE MARIAKERK

Het achttiende-eeuwse eikenhouten meubilair van de Mariakerk is een van de weinige interieurs die in één keer is opgeleverd en goed bewaard is gebleven in zijn grotendeels originele opstelling. Aan de zuidelijke muur, in westelijke richting van de preekstoel, staat een reeks vrouwenbanken. Deze banken hebben geen lessenaars en een open rug, waarschijnlijk om zo ruimte vrij te houden voor de rokken die vrouwen destijds droegen. De zijschotten van deze vrouwenbanken zijn rijkelijk versierd met kransen, linten en guirlandes. Tegenover de vrouwenbanken staan de oplopende mannenbanken, evenwijdig aan de noordmuur van het kerkgebouw. Deze banken hebben dus in tegenstelling tot de vrouwenbanken wel lessenaars en een gesloten rugleuning. Naast de eerste drie rijen mannenbanken, tegenover de preekstoel, staat een gesloten bank. Deze bank is mogelijk gebouwd op het fundament van het gestoelte van Hoxwier. In het koor bevindt zich ook nog een gesloten bank, die mogelijk werd gebruikt als kerkvoogdenbank.⁶⁹

Het bankwerk is versierd met speciale knoppen in de vorm van verschillende siervazen. De bovengenoemde kerkvoogdenbank is versierd met siervazen die bovenop worden afgedekt door bladeren. De siervazen op de vrouwenbanken worden bekroond door open bloemen met naar beneden hangende bladeren. De siervazen op het doophek worden juist bekroond door bloeiende bloemen. De siervazen op de gesloten mannenbanken hebben een zeer rijke ornamentatie in vergelijking met de andere siervazen. Dit zou een hint van de maker kunnen zijn naar het Hoxwier gestoelte, het fundament waar deze gesloten mannenbank nu op staat.

Andere vormen van versiering zijn te zien in de lambrisering. Alle muren van de kerkzaal zijn voorzien van houten panelen. Bijzonder is de lambrisering in de dooptuin en bij de vrouwenbanken. Beiden zijn versierd met guirlandes, maar de guirlandes bij de vrouwenbanken zijn iets korter en zijn in de hoeken van het paneel versierd met bloemen. Op de lambrisering bij de vrouwenbanken bevindt zich daarnaast geen versiering op de tussenpanelen.

Nog meer bijzondere versieringen zijn te vinden aan de wand onder het orgel. De consoles zijn versierd met soortgelijke motieven als in de rest van het interieur. Op de panelen zijn echter bijzondere versieringen gesneden in de vorm van muziekinstrumenten. Op het zuidelijke paneel zijn fluiten, een vedel, harp, trompet, blokfluit en triangel gesneden. Op het noordelijke paneel is snijwerk te zien in de vorm van een luit, trompet en hoorns. Misschien wel de meest opmerkelijke decoratie is te vinden boven de deur. Daar zijn twee trompetten, een boek en een slang die in zijn eigen staart bijt gesneden.⁷⁰ Deze slang wordt ook wel een ouroboros genoemd, komt oorspronkelijk uit de Egyptische mythologie en werd later gebruikt in het gnosticisme. De slang symboliseert eeuwigheid en oneindigheid.⁷¹ Het blijft onduidelijk waarom er gekozen is om deze slang hier af te beelden.

In het kerkinterieur bevinden zich ook twee inscripties die ons meer informatie verschaffen over hoe dit interieur tot stand is gekomen. Boven de vermeende kerkvoogdenbank is een medaillon geplaatst met het volgende opschrift:

⁶⁹ Zwaga, *De Mariakerk van Mantgum*, 17.

⁷⁰ Ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 179.

⁷¹ "Ouroboros," Encyclopaedia Britannica, geraadpleegd op 19 februari, 2019, <https://www.britannica.com/topic/Ouroboros>

In de Jaaren

1779, 1780 & 1781

is 't Hout binnen in deeze

Kerk vernieuwd en thans

GRIETMAN

Den Heer de Heer E. H. van Aylva

KERKVOOGDEN

De Heer F. D. W. A. Wiearda en

De Eerzaame F. Rommerds

PREDIKANT

N. Plum.

Figuur 25: Medaillon in de Mariakerk

Figuur 26: Inscriptie aan de binnenkant van de kuip in de Mariakerk

Uit dit medaillon wordt duidelijk dat de bouw van het interieur drie jaar heeft geduurd: van 1779 tot en met 1781. De naam van Ernst Frans Hessel Douwe Ernsts van Ayvla (*1730-†1787). Hij was grietman van Baarderadaal van het jaar 1752 tot en met 1787. De kerkvoogden Fedde Rommerds (*1730-†1789) en Abel Wierds (F.D.W.A.) Wiearda (†1790) worden ook genoemd. Als laatste zien we de naam van Nicolaas Pluim (*1735-†1802) predikant van de Hervormde gemeente Mantgum en Schillaard.⁷² Bovenstaande opschrift geeft een idee wie de opdrachtgevers waren voor de vernieuwing van het interieur. Meer informatie over de makers van dit interieur is te vinden op een inscriptie aan de binnenkant van de kuip van de preekstoel. In de kuip staat gesneden:

H. BERKEBYL INV^T

1781 BEELDHOÛER

T. SENTJES

TIM.

S.F.

J.K.

Bovenaan staat de naam van Leeuwarder antiëksnijder Hermannus Berkebijl (*1752, †1789). Daaronder de naam van Leeuwarder timmerman Taeke Sentjes en onderaan staan de initialen S.F. en J.K., van wie deze initialen mogelijk zijn volgt in een later hoofdstuk een verklaring.⁷³

⁷² Meer informatie over de personen betrokken bij de totstandkoming van het interieur van de Mariakerk volgt in hoofdstuk 4.4.3 Opdrachtgevers en donateurs van de Mariakerk te Mantgum.

⁷³ Ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 173.

Figuur 27: De preekstoel en het doophek van de Mariakerk

3.3 HET DOOPHEK EN DE PREEKSTOEL VAN DE MARIAKERK

In het midden van kerkzaal aan de zuidmuur bevindt zich de dooptuin met daarin de preekstoel, gesneden in dezelfde Louis XVI-stijl als de rest van het interieur. Het doophek sluit mooi aan op de rest van het interieur met snijwerk in de vorm van guirlandes en acanthusbladeren. Ook de siervazen op het doophek lijken erg op die van de vrouwenbanken en de kerkvoogdenbank. De siervazen verschillen wel qua bekroningen: zo bestaat de bekroning van de siervazen op het doophek uit bloeiende bloemen. De bekroningen op de vrouwenbanken hebben de vorm van hangende bladeren en de siervazen op de kerkvoogdenbank hebben spitsen als bekroning. Binnenin de dooptuin bevinden zich naast de preekstoel ook nog meer zitplaatsen. Langs het doophek is bankwerk geplaatst, lopend tot de zuidmuur. Deze zitplaatsen zijn bedekt met dezelfde groene bekleding als in de rest van het interieur en er zijn hoekvormige lessenaars aangebracht.

In de dooptuin staat naast dit bankwerk ook de preekstoel met zijn ronde vorm, waarmee het de enige ronde preekstoel in Friesland is.⁷⁴ De trap van de preekstoel staat tegen de zuidmuur en is direct verbonden met de kuip, zonder de tussenkomst van een bordes. De leuning van de trap bestaat uit opengewerkt snijwerk en is versierd met dezelfde soort guirlandes en acanthusloof als in het doophek. De rug van de preekstoel is ook bevestigd aan de zuidmuur; de preekstoel rust dus niet op een voetstuk. Wel is er onder de kuip een verzwaring aangebracht die versierd is met voluten en acanthusloof. Het bovenste gedeelte van deze verzwaring is versierd met een strook van laurierbladeren.⁷⁵ De kuip van de preekstoel is door middel van een ruggeschot verbonden aan het klankbord. De kolommen op dit ruggeschot zijn versierd met dezelfde bloemen- en bladfestoenen als het bankwerk. Daaromheen is het hout gesneden in de vorm van omhoog gehesen gordijnen en deze versiering is ook te zien op de kuippanelen van de preekstoel.

⁷⁴ Ten Hove, *Friese preekstoelen*, 19.

⁷⁵ Ten Hove, "Hermannus Berkebijl," 177.

In het midden van het ruggeschot hangt de baretknop. De knop heeft een bijzondere vorm, namelijk die van een uitgestoken rechterhand.

Het ruggeschot verbindt de rest van de preekstoel met het klankbord. Dit klankbord heeft dezelfde ronde vorm als de kuip. In het midden is het klankbord versierd met een bloemenmotief en snijwerk wat lijkt op zes stralen die vanuit het middelpunt vertrekken naar de hoekstijlen van het klankbord. Deze hoekstijlen zijn ook versierd met snijwerk in de vorm van bloemen. Aan de buitenkant is het klankbord verder versierd in de vorm van banden van decoratief snijwerk en kapitelen, boven op het klankbord is geen bekroning aangebracht.⁷⁶

Enkele extra attributen in de dooptuin zijn de lessenaars op de preekstoel en het doophek. Beide lessenaars zijn gemaakt van messing en hebben een houten blad. Het metalen gedeelte van de lessenaar op de preekstoel is iets korter, maar beiden zijn wel in dezelfde stijl gemaakt. Daarnaast is de lessenaar op de preekstoel afgewerkt met groene franjes die aansluiten bij de rest van de bekleding aan de binnenkant van de kuip.

3.3.1 DE TUSSENpaneLEN VAN DE PREEKSTOEL

Het meest opvallende element van de preekstoel is de kuip en niet alleen door zijn ronde vorm, maar ook door de vele voorstellingen en voorwerpen die op de panelen en tussenpanelen van de kuip gesneden zijn. Allereerst kijken we naar het snijwerk op de tussenpanelen, waarvan de preekstoel er in totaal zes heeft. Op vier van deze panelen zijn symbolische voorwerpen afgebeeld en de eerste en laatste tussenpanelen (v.l.n.r.) zijn alleen versierd met decoratief snijwerk in de vorm van guirlandes, vergelijkbaar met die op het bankwerk. Elk van deze vier tussenpanelen is versierd met een verzameling symbolische voorwerpen in een guirlande. Elk voorwerp kan door middel van één of twee thema's in verband worden gebracht met andere voorwerpen op de tussenpanelen. Het eerste tussenpaneel (v.l.n.r.) is versierd met een bazuin, een juk met touw, het borstschild van een hogepriester, een kelk, een offerstokje, een pot met vuur en nog meer bazuinen. Het twee tussenpaneel is van boven naar onderen versierd met engelenhoofden, een kroon, een boek met daaromheen een slang, een fakkel, een os en een hoorn des overvloeds. Het derde paneel begint bovenaan met een helm, daaronder een adelaar, een hart, een steen, een zwaard, een harnas, een leeuw, een schild met daarop een vrouw met een zon afgebeeld, en als laatste een anker. Op het vierde tussenpaneel is bovenaan een stok afgebeeld, gevolgd door duiven of kwartels, wettafels, korenaren, opnieuw vogels, een kruik en een druiventros.⁷⁷

De meeste van de bovengenoemde voorwerpen delen een thema met voorwerpen op hetzelfde tussenpaneel. Zo hebben de meeste voorwerpen op het eerste tussenpaneel te maken met het Laatste Oordeel, de bazuinen zijn hierbij een referentie naar de laatste bazuin die klinkt tijdens de Dag des Oordeels. Deze laatste bazuin wordt genoemd in 1 Korintiërs 15:52 (HSV): "In een punt des tijds, in een ogenblik met de laatste bazuin; want de bazuin zal slaan, en de doden zullen onverderfelijk opgewekt worden, en wij zullen veranderd worden". Het juk met touw wordt genoemd in Jeremia 30:8 (HSV) als een juk dat door God van de hals van het volk van Israël zal worden gebroken. De stokjes in het borstschild (Urim en Tummim) werden door de hogepriester gebruikt om Gods oordeel te vragen.

29 Alzo zal Aäron de namen der zonen van Israël dragen aan den borstlap des gericht, op zijn hart, als hij in het heilige zal gaan, ter gedachtenis voor het aangezicht des Heeren geduriglijk. **30** Gij zult ook in den borstlap des gericht de Urim en de Thummim zetten, dat zij op het hart van Aäron zijn als hij voor het aangezichts des HEEREN ingaan zal; alzo zal Aäron dat gericht der kinderen Israëls geduriglijk op zijn hart dragen, voor het aangezicht des HEEREN. (Exo 28:29-30 [HSV])

⁷⁶ Brink, *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*, 7.

⁷⁷ Idem.

De kelk kan een referentie zijn naar de beker der gramschap genoemd in Jeremia 25:15 (HSV). God gebruikt hierin een kelk om koningen van zijn wijn van woede te laten drinken, zodat ze zijn oordeel zullen vrezan. Als laatste is er de pot van vuur die ook verbonden zou kunnen worden aan het Laatste Oordeel, namelijk de vuurpoel die genoemd wordt in Openbaring 19:20 (HSV): “En het beest werd gegrepen, en met hetzelfde de valse profeet, die de tekenen in de tegenwoordig van hetzelfde gedaan had, door welke hij verleid had, die het merkteken van het beest ontvangen hadden, en die deszelfs beeld aanbaden. Deze twee zijn levend geworpen in den poel des vuurs, die met sulfer brandt.”

Op het tweede paneel draait het voornamelijk om de thema's vergankelijkheid en daartegenover het eeuwige leven. De fakkel beeldt uit hoe makkelijk het leven kan worden gedooft. Daartegenover staan de slang (ouroboros) en de hoorn des overvloed die het eeuwige leven verbeelden. De kroon kan ook als een referentie naar het eeuwige leven worden gezien, in het Bijbelboek Openbaring wordt beschreven hoe God mensen het eeuwige leven schenkt als een lauwerkrans. “Vrees geen der dingen, die gij lijden zult. Ziet, de duivel zal enigen van ulieden in de gevangenis werpen, opdat gij verzocht wordt; en gij zult een verdrukking hebben van tien dagen. Zijt getrouw tot den dood, en Ik zal u geven de kroon des levens” (Op 2:10 [HSV]).

In het derde paneel zijn voorwerpen afgebeeld die de drie deugden geloof, hoop en liefde voorstellen. De liefde wordt gesymboliseerd door middel van een hart, de hoop wordt weergegeven door een anker. Voor het geloof wordt gebruik gemaakt van het zwaard, harnas en schild. Deze voorwerpen zijn een verwijzing naar de geestelijke wapenuitrusting die genoemd wordt in Efeziërs 6.

13 Daarom neemt aan de gehele wapenrusting Gods, opdat gij kunt wederstaan in den bozen dag, en alles verricht hebbende, staande blijven. **14** Staat dan, uw lenden omgord hebbende met de waarheid, en aangedaan hebbende het borstwapen der gerechtigheid; **15** En de voeten geschoeid hebbende met bereidheid van het Evangelie des vredes; **16** Bovenal aangenomen hebbende het schild des geloofs, met hetwelk gij al de vurige pijlen des bozen zult kunnen uitblussen. **17** En neemt den helm der zaligheid, en het zwaard des Geestes, hetwelk is Gods Woord. (Ef 6:13-17 [HSV])

Op het vierde paneel zou het vooral gaan om het Laatste Avondmaal. Dit wordt uitgebeeld door de korenaren en de druiventros, die het brood en wijn voorstellen. In het verlengde van dit thema zou de wonderlijke maaltijd in de woestijn, beschreven in Exodus 16 (HSV), gesymboliseerd worden door de kwartels en de kruik. De kwartels zijn de vogels die voor hun vlees worden gegeten door de Israëlieten en de kruik zou dan het brood (manna) bevatten. Of dit ook daadwerkelijk het thema is wat deze voorwerpen verbindt is lastig te bepalen.

Naast vaste thema's per tussenpaneel zijn er ook voorwerpen afgebeeld die een gedeeld thema hebben met voorwerpen uit andere tussenpanelen. Zo zijn er symbolen voor de evangelisten afgebeeld op het tweede en derde tussenpaneel: de engel voor Mattheüs, de os voor Lucas, de leeuw voor Marcus en de adelaar voor Johannes. Ook is er het thema van het Oude en Nieuwe Testament, die worden gesymboliseerd door het boek op het tweede en de wetstafelen op het vierde tussenpaneel.

Er zijn ook enkele voorwerpen die niet te plaatsen zijn in een groep met een bepaald thema. Zo is er de steen op het derde paneel, de vogels op het vierde paneel en de vrouw met de zon afgebeeld op het schild. Wel is bekend dat deze laatste voorstelling een allegorie is voor de waarheid.⁷⁸

⁷⁸ Ten Hove, “Hermannus Berkebijl,” 175-77.

Figuur 28: Het eerste tussenpaneel van Mantgum

Figuur 29: Het tweede tussenpaneel van Mantgum

Figuur 30: Het derde tussenpaneel van Mantgum

Figuur 31: Het vierde tussenpaneel van Mantgum

3.3.2 PRE-ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

Naast de hiervoor omschreven versieringen op de tussenpanelen zijn de panelen van de kuip versierd met gedetailleerde voorstellingen. Hieronder volgt een uitgebreide beschrijving van de panelen volgens Roelof van Stratens iconografische methode.

3.3.2.1 HET EERSTE PANEEL

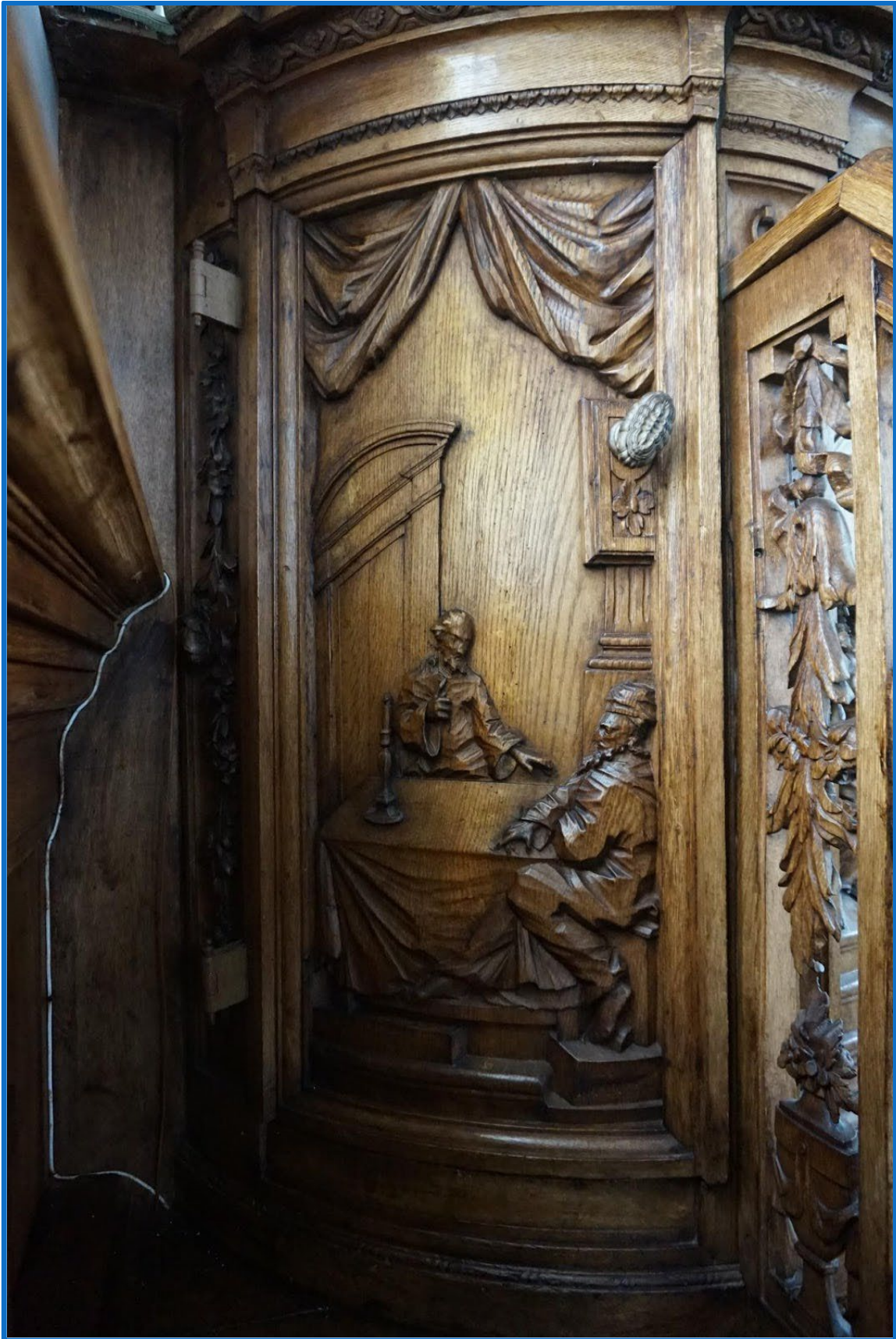
Op het eerste paneel (v.l.n.r.) zijn twee mannen zittend aan een tafel afgebeeld. Beide mannen dragen lange gewaden en hebben een baard. De man aan de rechterkant zit met zijn armen gekruist aan de tafel en draagt een hoofddekseel. De andere man houdt zijn rechterwijsvinger omhoog en steekt zijn linkerhand richting de man met het hoofddekseel. De tafel waar de mannen aan zitten is bedekt met een tafelkleed en op de tafel staat een kandelaar. De ruimte waarin de mannen zitten heeft aan de rechterkant een zuil en links is op de achtergrond een deur te zien. Het paneel is aan de bovenkant versierd met een omhooggetrokken gordijn. Rechtsonder, op het voetstuk waarop de rechter man zit, is de volgende tekst gesneden: *Ioan 3^v 1-22*.

3.3.2.2 HET TWEDE PANEEL

Op het tweede paneel staan in totaal zeven mannen afgebeeld, die allemaal lange gewaden dragen. De twee meest links staande mannen dragen als enigen geen hoofddekseel. De meest links staande man kijkt als enige weg; de andere vijf mannen kijken allemaal naar de zittende man in het midden van de voorstelling. Deze man zit met gekruiste benen op een verhoging. Hij steunt op zijn linkerhand en houdt zijn rechterhand tegen zijn borst. Hij heeft in tegenstelling tot alle andere personen in de voorstelling geen baard. Links van hem staat een man, die zijn rechterhand op zijn borst laat rusten en de zittende man met zijn linkerhand aanraakt. Achter de staande man staat nog een man met een gestrekte linkerarm richting de zittende man. Rechts van de zittende man zit onderaan ook een man op een kleine verhoging. Boven hem staan nog twee mannen die kijken naar de zittende man. De voorste van de twee steekt zijn rechterarm uit om naar de centraal zittende man te wijzen. De voorstelling speelt zich af in een ruimte die versierd is met zuilen en lambrisering. Ook dit paneel is bovenaan versierd met een omhooggetrokken gordijn. Rechtsonder op het paneel is ook hier een tekst gesneden: *Luce 14^v 1-7*.

3.3.2.3 HET DERDE PANEEL

Op het derde paneel staan opnieuw zeven personen afgebeeld, één vrouw en zes mannen. Aan de linkerkant staan twee mannen met baarden en hoofddekseels. De voorste man staat licht voorovergebogen en wijst met zijn rechterhand naar de man voor hem. Deze man draagt als enige man geen hoofddekseel, maar heeft lang haar en een baard. Hij staat voorovergebogen met zijn linkervoet naar achteren en zijn rechtervoet naar voren. Hij houdt met zijn linkerhand zijn gewaad vast en raakt met zijn rechterhand de rechtervoet van de vrouw aan. De vrouw staat in het midden van de voorstelling, zij rust haar rechterhand op haar borst. Achter haar staat een man met zijn rug richting de anderen en ook hij draagt een hoofddekseel. Hij houdt zijn rechterarm omhoog en lijkt met een platte rechterhand te wijzen naar de andere personen. Rechtsonder staan iets lager op de voorstelling nog twee mannen met hun rug naar de kijker gekeerd, beiden dragen ze een hoofddekseel. De voorste man wijst met zijn rechterhand naar de voeten van de vrouw. In de ruimte staan zuilen met ionische kapitelen en bogen. Bovenaan de voorstelling is weer een omhooggetrokken gordijn te zien. Links onderaan staat opnieuw een tekst geschreven: *Ioan 8^v 3-12*.

Figuur 32: Het eerste paneel van Mantgum

Figuur 33: Het tweede paneel van Mantgum

Figuur 34: Het derde paneel van Mantgum

1.3.2.4 HET VIERDE PANEEL

Ook op het vierde paneel staan zeven personen afgebeeld, zes mannen en één kind. Alle personen zijn gekleed in lange gewaden. Aan de linkerkant zit een man met gekruiste benen een boek te lezen dat hij in zijn linkerhand houdt, terwijl hij met zijn rechterhand op de grond steunt. Boven hem staat een man met een baard en een hoofddeksel. De man houdt zijn rechterhand richting het kind wat rechts van hem zit. Dit kind zit met gekruiste benen op een verhoging. Hij kijkt naar links en houdt zijn rechterarm voor zijn lichaam. Met zijn linkerhand wijst hij naar rechts. Rechts van hem staan twee bebaarde mannen, beiden kijken zij naar het kind. De voorste man houdt zijn linkerarm langs zijn lichaam en steekt zijn rechterarm uit richting het kind. Rechtsonder staan nog twee mannen met hun rug richting de kijker, beide mannen dragen een hoofddeksel en kijken richting het kind. De personen staan allemaal op een trap en de rest van de ruimte bestaat uit zuilen en twee bogen. Bovenaan het paneel hangt weer een omhooggetrokken gordijn. Rechts onderaan staat de tekst: *Luce 2* ^{v=} 46.

1.3.2.5 HET VIJFDE PANEEL

Op het laatste paneel zijn twee figuren afgebeeld, één man en één vrouw. De man draagt een lang gewaad en een baard. Hij zit met zijn benen gekruist en leunt op de waterput met zijn rechterarm, met zijn linker wijsvinger wijst hij naar de vrouw die achter de waterput staat. De vrouw is ook gekleed in een lang gewaad en houdt een kruik vast die op de rand van de waterput staat. De waterput is gemaakt van bakstenen, maar is wel licht beschadigd. Boven de waterput hangt een katrol om water uit de put te kunnen halen. De put staat op een heuvel bedekt met een paar bladeren en grashalmen. Het paneel is bovenaan versierd met een omhooggetrokken gordijn en ook op dit paneel staat onderaan een tekst: *Ioan 4* ^{v=} 5-27.

Figuur 35: Het vierde paneel van Mantgum

Figuur 36: Het vijfde paneel van Mantgum

3.3.3 ICONOGRAFISCHE BESCHRIJVING VAN DE PREEKSTOEL

3.3.3.1 HET EERSTE PANEEL: JEZUS EN NIKODEMUS

Op het eerste paneel is een voorstelling te zien van de ontmoeting tussen Jezus en Nikodemus. De inscriptie rechts onderaan het paneel verwijst naar de passage in de Bijbel waar dit verhaal beschreven wordt: Johannes 3:1-21 (HSV). “**1** En er was een mens uit de Farizeën, wiens naam was Nicodemus, een overste der Joden; **2** Deze kwam des nachts tot Jezus, en zeide tot Hem: Rabbi, wij weten, dat Gij zijt een Leraar van God gekomen; want niemand kan deze tekenen doen, die Gij doet, zo God met hem niet is” (Joh 3:1-2 [HSV]). De farizeër Nikodemus komt 's nachts met verschillende geloofsvragen bij Jezus. Op het paneel heeft de linker man een houding alsof hij aan het woord is. Het is dan ook waarschijnlijk dat dit figuur Jezus moet voorstellen die antwoord geeft op de vragen van Nikodemus die rechts aan de tafel zit.

3.3.3.2 HET TWEDE PANEEL: DE GENEZING OP DE SABBAT

Op het tweede paneel is een voorstelling te zien van Jezus die een waterzuchtige man geneest op de Sabbat. Zoals de inscriptie rechts onderaan het paneel laat zien, wordt dit verhaal beschreven in Lucas 14:1-7.

1 En het geschiedde, als Hij gekomen was in het huis van een der oversten der Farizeën, op den sabbat, om brood te eten, dat zij Hem waarnamen. **2** En ziet, er was een zeker waterzuchtig mens voor Hem. **3** En Jezus, antwoordende, zeide tot de wetgeleerden en Farizeën, en sprak: Is het ook geoorloofd op den sabbat gezond te maken? **4** Maar zij zwegen stil. En Hij nam hem, en genas hem en liet hem gaan. (Luc 14:1-4 [HSV])

De waterzuchtige man zit in het midden van de voorstelling. Links van hem staat Jezus die hem aanraakt om hem te genezen. Daaromheen staan waarschijnlijk verschillende farizeeërs en Schriftgeleerden, die de genezing afkeuren. Zij dragen namelijk dezelfde hoofddekse als Nikodemus op het eerst paneel. De man zonder hoofddekse die achter Jezus staat, zou mogelijk een discipel kunnen zijn.

3.3.3.3 HET DERDE PANEEL: DE OVERSPELIGE VROUW

Op het derde paneel is een voorstelling afgebeeld van de overspelige vrouw uit Johannes 8: 3-12, zoals linksonder op het paneel staat gesneden. Een overspelige vrouw wordt door Schriftgeleerden en farizeeërs bij Jezus in de tempel gebracht om hem op de proef te stellen. Jezus wordt in de voorstelling gebukt voor de vrouw afgebeeld. We zien het moment waarop hij op de grond schrijft met zijn rechterhand. “En dit zeiden zij, Hem verzoekende, opdat zij iets hadden, om Hem te beschuldigen. Maar Jezus, nederbukkende, schreef met den vinger in de aarde” (Joh 8:6 [HSV]). Hij zegt tegen de Schriftgeleerden dat diegene zonder zonde de eerste steen naar de vrouw kan werpen. De farizeeërs en Schriftgeleerden in de voorstelling wijzen en kijken verbaasd naar Jezus. In het verhaal gaan uiteindelijk de Schriftgeleerden en de farizeeërs een voor een naar huis. Jezus besluit uiteindelijk de vrouw, net als de Schriftgeleerden, niet te veroordelen en stuurt haar naar huis.

3.3.3.4 HET VIERDE PANEEL: DE TWAALFJARIGE JEZUS

Op het vierde paneel is een voorstelling afgebeeld van de twaalfjarige Jezus in de tempel, zoals beschreven staat in Lucas 2. De inscriptie rechts onderaan het paneel refereert specifiek naar Lucas 2:46 (HSV): “En het geschiedde, na drie dagen, dat zij Hem vonden in den tempel, zittende in het midden der leraren, hen horende, en hen ondervragende.” Jozef en Maria vierden het Pesachfeest in Jeruzalem en na afloop bleef de twaalfjarige Jezus in Jeruzalem zonder dat zij het wisten. Na drie dagen vonden ze Jezus in de tempel in gesprek met de leraren. Op het paneel zien wij dit moment. In het midden zit de jonge Jezus in gesprek met de leraren om hem heen. Opvallend is wel dat op dit paneel niet alle leraren een hoofddekse dragen. Dit zou misschien kunnen zijn om een onderscheid te maken tussen deze leraren en de Schriftgeleerden en farizeeërs op de andere kuippanelen. Er wordt in Lucas 2 immers gesproken over leraren en niet Schriftgeleerden.

3.3.3.5 HET VIJFDE PANEEL: DE SAMARITAANSE VROUW

Op het laatste paneel is de ontmoeting tussen de Samaritaanse vrouw en Jezus afgebeeld. De ontmoeting wordt beschreven in Johannes 4 zoals de inscriptie onderaan het paneel laat zien. Jezus komt in het verhaal aan in de stad Sichar en rust bij de waterput terwijl zijn leerlingen voedsel gaan kopen in de stad.

5 Hij kwam dan in een stad van Samaria, genaamd Sichar, nabij het stuk land, hetwelk Jakob zijn zoon Jozef gaf. **6** En aldaar was de fontein Jakobs. Jezus dan, vermoeid zijnde van de reize, zat also neder nevens de fontein. Het was omtrent de zesde ure. **7** Er kwam een vrouw uit Samaria om water te putten. Jezus zeide tot haar: Geef Mij te drinken. (Joh 4:5-7 [HSV])

We zien op het paneel Jezus tegen de waterput aanleunen en praten tegen de Samaritaanse vrouw die hij daar ontmoet bij de put. De vrouw is in eerste instantie verbaasd, aangezien Joodse en Samaritaanse mensen niet met elkaar omgingen in die tijd. Hierna begint Jezus een gesprek met haar over wat het betekent om God echt te aanbidden. Wanneer Jezus haar verteld dat hij de Messias is loopt zij terug naar de stad om over Jezus te vertellen.

4. DE DRIE PREEKSTOELEN

In de hoofdstukken hiervoor zijn de preekstoelen van Kimswerd, Wijnaldum en Mantgum en de daarbij horende kuippanelen uitgebreid beschreven. In de onderstaande hoofdstukken ligt de focus op de preekstoelen als gebruiksvoorwerpen. Wat zijn de verschillende vormen en stijlen die toegepast zijn bij de bouw van deze preekstoelen? Wie hebben deze kansels vervaardigd? Welke personen waren nog meer betrokken bij de totstandkoming van deze objecten?

4.1 PLAATS, VORM EN STIJL VAN DE DRIE PREEKSTOELEN EN HAAR ONDERDELEN

Als we letten op de plaats van de preekstoelen is het belangrijk te onthouden dat alle drie de interieurs van de kerken te Kimswerd, Wijnaldum en Mantgum zijn ingericht als zogenoemde ‘preekkerken’. Dat wil zeggen dat de preekstoel een centrale rol speelt in de indeling van het interieur. In preekkerken staat de preekstoel langs de zuidmuur ter hoogte van ongeveer twee derde van het schip. Tegenover de preekstoel bevindt zich in de meeste gevallen ook een herenbank. Tegen de zuidmuur staan de vrouwenbanken en aan de noordmuur staan de mannenbanken.⁷⁹ De drie preekstoelen hebben dus een soortgelijke positie binnen de kerkzaal, daarnaast zijn ze alle drie ook met een doophek afgescheiden van de rest van de ruimte. Alle drie de preekstoelen zijn ook opgehangen aan de muur, wat betekent dat het voetstuk onder de kuip niet op de grond staat.

Qua plaats zijn de preekstoelen op een soortgelijke manier opgezet, maar qua vorm en stijl zijn er veel verschillen te ontdekken. De preekstoelen van Kimswerd en Wijnaldum zijn uitgevoerd in de stijl van de Barok, ook wel bekend als de Lodewijk XIV-stijl. Binnen Nederland was deze stijl vooral populair van 1650 tot 1730. Elementen van deze stijl zijn terug te zien in de manier waarop beiden preekstoelen zijn opgezet, namelijk zwaar en deftig. Ook het gebruik van rechte, strakke en gladde vormen is typerend voor deze stijl.⁸⁰ De preekstoel van Mantgum is in de Lodewijk XVI-stijl gesneden. Deze stijl, ook wel bekend als de neoklassieke stijl, ontstond uit een hernieuwde belangstelling voor de Griekse en Romeinse oudheid en als reactie op de grillige en asymmetrische vormen van de rococostijl. Deze klassieke vormen werden ook al gebruikt in de Barok, maar overheersen in de Lodewijk XVI-stijl.⁸¹ Binnen Nederland was deze stijl populair van 1770 tot 1800. Op de preekstoel van Mantgum zijn elementen van de Lodewijk XVI-stijl terug te zien in het gebruik van festoenen, strikken en linten ter versiering.⁸² Ook de ronde vorm van de preekstoel zou kunnen worden gezien als een invloed van de neoklassieke stijl.⁸³

⁷⁹ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 106.

⁸⁰ A.C.H. Hofstede, *Meubelkunst: 40 eeuwen meubelgeschiedenis* (Utrecht: Taurus-Ons Huis, 1989), 91-92.

⁸¹ *Ibid.*, 154-55.

⁸² *Ibid.*, 174.

⁸³ J.J. Falize, “Neoklassieke preekstoelen in Groningen,” *Groninger Kerken* 1, no. 1 (1984): 4.

4.1.1 DE KUIPEN

De vorm van de preekstoel wordt grotendeels bepaald door de kuip. De kuipen van Kimsward en Wijnaldum vertonen hierin veel overeenkomsten. Beide kansels hebben een zeshoekige kuip. Deze vorm is het meest gebruikelijk binnen Friesland. Bij beiden worden de kuippanelen gescheiden op de hoek van de kuip door gewrongen kolommen die rusten op dragers waarop panelen zijn gesneden. De kapitelen zijn van de Korinthische orde en de kolommen zijn omrankt door slingers van druivenranken. Deze soort kolommen staan ook wel bekend als Salomonische zuilen. Dit type was erg populair bij de versiering van kerkinterieurs. Er werd namelijk van uitgegaan dat Salomo dit soort kolommen gebruikte bij de bouw van de tempel in Jeruzalem.⁸⁴ Als we de Salomonische zuilen uit Wijnaldum vergelijken met Kimsward zijn er wel enige verschillen. Zo zijn de dragers in Wijnaldum versierd met een bladornament. Ook zijn er in de kapitelen engelenhoofdjes toegevoegd ter versiering. Het gebruik van getordeerde kolommen als hoekversiering en ander torswerk kwam op in de zeventiende eeuw onder invloed van de Barok.⁸⁵ Het gebruik van getordeerde kolommen werd vaak nog doorgezet door achttiende-eeuwse kistenmakers, zoals in dit geval te zien is bij de preekstoel van Wijnaldum die vervaardigd is in 1728.⁸⁶

De vorm van de panelen in Kimsward en Wijnaldum komt ook redelijk met elkaar overeen. Op beiden is op twee derde van het paneel een voorstelling te zien en bovenaan wordt het paneel onderbroken door een boog. Boven deze boog is op beide preekstoelen acanthusloof aangebracht en wordt het paneel bekroond door een engel of engelenhoofd.⁸⁷ Op de panelen van Kimsward hangen ook nog slingers van bladeren en bloemen in deze boogvelden. Door deze bogen lijken de panelen verwant aan zogenoemde toogpanelen. Dit zijn panelen met versiering gesneden in de vorm van een boog. Deze manier van het versieren van de kuippanelen komt veel voor op zeventiende-eeuwse kansels. Bij de panelen in Kimsward en Wijnaldum wordt alleen gebruikt gemaakt van het boogveld en zijn de pilaren die ook gebruikelijk zijn bij toogpanelen niet gesneden. Bij de toogpanelen kan de nis leeg gelaten worden en/of verdiept. De nis kan ook worden opgevuld door een ornament, tekst, allegorische figuren of in het geval van Kimsward en Wijnaldum met Bijbelse voorstellingen.⁸⁸ Bij de kuippanelen te Kimsward zijn aan de zijkanten ook smalle friezen aangebracht die versierd zijn met bladornamenten. Het ontwerp van beide kuipen lijkt enigszins verwant aan een kolommenkast. Deze kasten werden steeds populairder tijdens de periode van de Nederlandse Barok.⁸⁹ De kasten bevatten vaak hoekstijlen in de vorm gladde of gecanneleerde halfzuilen. In sommige gevallen werden getorste kolommen op de hoeken geplaatst, zoals te zien is op de afbeelding hieronder. Deze kasten hebben meestal ook een overkragende kaplijst, vergelijkbaar met de bovenkant van de kuipen in Kimsward en Wijnaldum.

⁸⁴ C.A. van Swigchem, T. Brouwer en W. van Os, *Een huis voor het Woord: Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900* (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1984), 9.

⁸⁵ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 33.

⁸⁶ Ibid., 36.

⁸⁷ Met uitzondering van het tweede paneel van de preekstoel te Kimsward. Dit paneel is op een andere manier versierd dan de andere vier panelen. Het paneel is bovenaan niet versier met een boogveld, maar met draperieën. Op de friezen aan de zijkanten lopen festoenen van bladeren en bloemen. Deze friezen zijn onderaan versierd met snijwerk in de vorm van stoffen kwastjes. Het paneel is waarschijnlijk later vervangen vanwege schade aan het origineel.

⁸⁸ Van Swigchem, Brouwer en Van Os, *Een huis voor het Woord*, 187.

⁸⁹ Hofstede, *Meubelkunst*, 92.

Figuur 37: Eiken-en ebbenhouten kussenkolommenkast ca. 1650-1675⁹⁰

De kuip van de preekstoel Mantgum wijkt sterk af van de andere twee door zijn ronde vorm. Het is de enige preekstoel met een ronde kuip in Friesland.⁹¹ Daarnaast zijn er ook langwerpige panelen geplaatst tussen de kuippanelen, in plaats van de kolommen bij de twee andere preekstoelen. Dit soort versiering werd populair tegen het einde van de zeventiende eeuw. Niet langer werden hoeken versierd met kolommen, maar met gesneden festoenen van bladeren, bloemen en vruchten, typerend voor de Lodewijk XVI-stijl.⁹² Deze trend bleef groeien in de achttiende eeuw en werd verrijkt met het gebruik van symbolen in de festoenen.⁹³ Deze ontwikkeling is terug te zien op de preekstoel van Mantgum. Met een grote verzameling aan verschillende symbolen verwickeld in festoenen van bladeren, bloemen en vruchten is deze preekstoel een hoogtepunt binnen de ontwikkeling van deze soort hoekstijlen. De kuippanelen van de preekstoel in Mantgum hebben geen versieringen aan de zij- of onderkanten. Wel zijn aan de bovenkant van

⁹⁰ Rijksmuseum, *Kast van ebbenhout met geslingerde stijlen*, 2020, JPEG, 1496 x 1920, Rijksmuseum, Amsterdam, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/BK-16625>.

⁹¹ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 19.

⁹² S. ten Hoeve, *Rococo in Friesland* (Leeuwarden: Stichting Monument van de Maand, 1991), 8.

⁹³ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 33.

de kuippanelen omhooggetrokken draperieën gesneden. Opvallend genoeg vertoont het paneel hierdoor enige overeenkomst met het tweede kuippaneel van de preekstoel van Kimsward. Dit paneel is namelijk bovenaan ook versierd met doeken in plaats van de loof en de engelen op de andere panelen. Wel zijn de draperieën op de panelen van Mantgum veel groter en omhooggetrokken vergeleken met die op de preekstoel van Kimsward. Daarnaast lopen de draperieën op het paneel van Kimsward over in slingers van loof aan de zijkanten van het paneel.

4.1.2 DE VOETSTUKKEN

De drie preekstoelen maken allemaal gebruik van c-vormige krullen of voluten in de versiering van het voetstuk. Bij de preekstoel in Kimsward lopen zes banden vanuit de hoeken van de kuip naar onderen. Deze banden eindigen in zes c-vormige krullen met daaronder een zwarte knop ter versiering. Ook bij de preekstoel in Wijnaldum lopen er vanuit de hoeken van de kuip banden die eindigen in zes c-vormige krullen. Wel zijn de banden in Wijnaldum versierd met bladornamenten. Ook hangt onder de preekstoel geen knop, maar is er een druiventros gesneden. Deze vorm van versiering wordt vaker gezien als versiering van het voetstuk van de kansel.⁹⁴ Het voetstuk van de preekstoel te Mantgum is nog uitgebreider versierd dan de andere twee. Bij deze preekstoel staan de c-krullen of voluten bovenaan het voetstuk en eindigen ze in een knop, gesneden in de vorm van verschillende bladeren. Op de krullen zelf en op de panelen tussen de krullen zijn ook verschillende bladornamenten aangebracht. Boven de voluten is het voetstuk nog versierd met lijstwerk bestaande uit nog meer blad- en bloem ornamenten.

4.1.3 DE KANSELTRAPPEN

De kanseltrappen van de drie preekstoelen verschillen veel van elkaar, ook al zijn ze alle drie aan de linkerkant van de kansel geplaatst. De trap van Mantgum is in zijn geheel langs de muur geplaatst en maakt dus niet gebruik van een trappaal. Hierdoor heeft deze trap alleen aan de rechterkant een leuning. De leuning is in Lodewijk XVI-stijl gesneden.

Er is in de leuning geen gebruik gemaakt van balusters, maar van opengewerkt snijwerk in de vorm van guirlandes en acanthusloof. Dit type trapeuning werd populairder in de tweede helft van de achttiende eeuw.⁹⁵ Bij de preekstoelen in Kimsward en Wijnaldum zijn de trappen gebogen richting de noordmuur. Ook maken beide preekstoelen gebruik van gewrongen balusters in hun trapeuning, vergelijkbaar met de getordeerde kolommen op de hoeken van de kuipen. Van de drie preekstoelen draait de trap van Kimsward als enige om een trappaal. Deze heeft een vrij bijzondere geschroefde vorm. Deze vorm trappaal was binnen Friesland voornamelijk in de zeventiende eeuw populair.⁹⁶ Aan de linkerkant van de trap is een leuning aangebracht die aan de zuidmuur vastzit. Zowel de leuning als de trappaal zijn versierd met zwarte bollen. De trap van de preekstoel in Wijnaldum heeft aan de linkerkant ook een leuning, die aan de zuidmuur vast zit. Deze kanseltrap loopt echter niet om een trappaal, maar de trap is via een overloop bevestigd aan de kuip. In sommige gevallen staat er een hekwerk op dit overloopje, maar in het geval van Wijnaldum is het deurpaneel hiervoor gebruikt. De trapeuning in Wijnaldum is bekroond met een siervaas.

⁹⁴ Zoals op de kansels in de Doelhofkerk te Oldeboorn en de Dorpskerk te Metslawier.

⁹⁵ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 49.

⁹⁶ Geschroefde trappalen worden ook gebruikt bij de preekstoelen van Sint Annaparochie (c.a. 1700), Burgum (17e eeuw) en Achlum (17e eeuw).

Figuur 38: De geschroefde trappaal van Kimswerd

4.1.4 DE KLANKBORDEN

De verschillen en overeenkomsten tussen de kuipen gelden ook deels voor de klankborden van de preekstoelen. Voor de meeste preekstoelen geldt namelijk dat het klankbord en de kuip dezelfde vorm hebben.⁹⁷ In Kimswerd en Wijnaldum hebben de klankborden dezelfde zeshoekige vorm als de kuip waar ze boven hangen. In beiden klankborden zijn panelen gesneden met in het midden een rozet. In Kimswerd is in het midden een bladrozet aangebracht en in Wijnaldum een druiventros met daaromheen bladeren. Op de hoeken van beide klankborden zijn pilasters met daaronder knoppen geplaatst. Bij het klankbord in Kimswerd zijn boven op het klankbord nog zwarte bollen met getordeerde punten aangebracht als bekroning. Deze bollen komen ook terug in de rest van het interieur van de Laurentiuskerk.

Het klankbord van de preekstoel in Mantgum verschilt, net als de kuip, sterk van de andere twee preekstoelen. Het klankbord heeft net als de kuip een ronde vorm. In het midden van het klankbord staat een stralende zon. Op deze zon zijn wel ter versiering bladeren en bloemen gesneden, maar er is geen paneelwerk aangebracht aan de onderkant van het bord. Op de hoeken van het klankbord zijn pilasters met bloemornamenten gesneden. Onder de pilasters zijn aan de onderkant van het klankbord nog eens kleinere bloemornamenten aangebracht. Daarnaast is in Mantgum de rand van het klankbord op een neoclassicistische wijze gedecoreerd met versierde banden op het architraaf en de kroonlijst. De tandlijst bestaat uit voluten, die worden afgewisseld door kleine bloemornamenten. Alle drie de klankborden hebben verder geen bekroning bovenop.

⁹⁷ Ten Hove, *Friese preekstoelen*, 23.

4.1.5 RUGGESCHOTTEN EN BARETKNOPPEN

Het klankbord en de kuip worden bij alle drie de preekstoelen aan elkaar verbonden door middel van een ruggeschot. Ook hierin vertonen de preekstoelen van Kimsward en Wijnaldum overeenkomsten wat de vorm betreft. Bij beide ruggeschotten wordt gebruikt gemaakt van getordeerde kolommen, met Korinthische kapitelen. Het is gebruikelijk dat pilasters op het ruggeschot van dezelfde orde of stijl zijn als andere pilasters op de rest van de preekstoel.⁹⁸ Daarnaast maken beiden ruggeschotten ook gebruik van vleugelstukken. De vleugelstukken uit Kimsward zijn krulvormig, terwijl die uit Wijnaldum zijn gesneden in de vorm van adelaars.⁹⁹ Het ruggeschot in Wijnaldum is niet zo rijkelijk gesneden als dat van Kimsward. Het ruggeschot van Wijnaldum is versierd met paneelwerk met in het midden een eenvoudige baretknop. Daartegenover staat het ruggeschot van Kimsward, die rijkelijk en op een unieke manier versierd is. De versiering doet denken aan de eerdergenoemde toogpanelen, die hier dan toegepast zijn op het ruggeschot in plaats van op een kuippaneel. Tussen twee getordeerde kolommen is een boog aangebracht, bestaande uit twee kleine pilaren, met acanthusloof opgevulde zwikken en een engelenhoofd als bekroning van de boog. In de nis bevindt zich net onder de baretknop een Bijbelboek verhuld in draperieën. Daaromheen zijn in de nis nog verschillende linten, slingers en kwasten gesneden. Bij het ruggeschot van Mantgum wordt net als bij haar hoekstijlen gebruik gemaakt van festoenen van bladeren, vruchten en bloemen. Aan de bovenkant is het ruggeschot versierd met rijkelijk gesneden draperieën vergelijkbaar met die bovenaan de kuippanelen. De baretknop heeft de vorm van een opgehouden hand, een vorm die uniek is binnen Friesland.¹⁰⁰

4.1.6 TEXTIEL EN LESSENAARS

Naast deze verschillende onderdelen bevatten de preekstoelen ook nog enkele versieringen en attributen, zoals de lessenaars en bekleding. De meeste kansels hebben bekleding gemaakt van groen laken, zo ook deze drie kansels.¹⁰¹ Naast verschillende tinten groen die zijn gebruikt in de bekleding is het grootste verschil dat de preekstoel van Wijnaldum versierd is met franjes. Deze hangen over het bovenste gedeelte van de kuip. Het is niet bekend of de bekleding op de drie preekstoelen origineel is. Het zou goed mogelijk kunnen zijn dat tijdens een restauratie ook de bekleding is vervangen.

Opvallend genoeg zijn de lessenaars op alle drie de preekstoel ook bekleed met groene stof en versierd met franjes. De lessenaars op de kansels zijn meestal van hout gemaakt, zo ook de drie lessenaars op de preekstoelen. De steunen waarop de lessenaars rusten zijn echter verschillend. In Kimsward wordt de lessenaar gedragen door een gietijzeren of smeedijzeren stang die bevestigd is aan de binnenkant van de kuip. De lessenaar in Wijnaldum lijkt te rusten op een houten steun verborgen onder de groene franjes. De lessenaar in Mantgum heeft steunen bestaande uit gegoten messing in de vorm van acanthusloof.¹⁰²

⁹⁸ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 50.

⁹⁹ Binnen Friesland zijn vleugelstukken in de vorm van arenden veel voorkomend zo hebben onder andere de preekstoel in Driesum, Engelum, Ried, Tirns en Schalsum ook dit soort vleugelstukken.

¹⁰⁰ Een voorbeeld van een soortgelijke baretknop buiten Friesland is te vinden op de kansel van de Koepelkerk te Veenhuizen (Drenthe).

¹⁰¹ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 81.

¹⁰² Ten Hoeve, Karstkarel en Steensma, *Kerken in Friesland*, 107.

4.2 AFMETINGEN EN MATERIAAL VAN DE DRIE PREEKSTOELEN

Tabel 1: Afmetingen preekstoelen Kimsverd, Wijnaldum en Mantgum

	Kimsverd	Wijnaldum	Mantgum
Kuippaneel (breedte x lengte)	+/- 42 x 75 cm	+/- 44 x 80 cm	+/- 40 x 91 cm
Diameter kuip	+/- 130 cm	+/- 170 cm	+/- 127 cm
Hoogte kuip (vanaf de grond gemeten)	270 cm (130 cm)	243 cm (111 cm)	321.5 cm (166 cm)
Afstand van de kuip tot de grond	140 cm	132 cm	155.5 cm
Lengte voetstuk onder de kuip	100 cm	85 cm	91.5 cm
Afstand voetstuk tot de grond	40 cm	47 cm	64 cm
Dikte klankbord	+/- 35 cm	+/- 33 cm	+/- 32 cm
Ruggeschot (breedte x lengte excl. vleugelstukken)	65 x 120 cm	70 x 130 cm	87 x 103 cm
Totale lengte preekstoel (excl. bekroning)	+/- 420 cm	+/- 406 cm	+/- 456.5 cm
Hoogte trap(paal)	176 cm	132 cm	155.5 cm

In het bovenstaande figuur zijn enkele afmetingen van de drie preekstoelen te zien. Uit deze waarden zijn een paar zaken op te merken. Zo wordt duidelijk dat de preekstoel van Wijnaldum (+/- 406 cm) de kortste preekstoel is van de drie. Dit kan deels verklaard worden door het feit dat Wijnaldum (111 cm) de kortste kuip heeft van de drie. Daarnaast bevindt deze kuip zich ook nog het dichtst bij de grond (132cm). Hoewel dit dus de minst lange kuip is, heeft deze kuip wel de grootste diameter (+/- 170 cm). Daarmee is de preekstoel in Wijnaldum erg breed opgezet, ook al is hij in lengte maar veertien centimeter korter dan de preekstoel van Kimsverd. Dit effect wordt nog eens versterkt door het gebruik van een bordes tussen de trap en de kuip, met daarop het eerste kuippaneel als hekwerk.

Uit deze afmetingen wordt ook duidelijk dat de preekstoel van Mantgum aanzienlijk langer is dan de andere twee. Allereerst hangt deze preekstoel het verst boven de grond (64 cm). Ook heeft de preekstoel van Mantgum ook nog eens de langste kuip (166 cm) van de groep. De totale lengte van de preekstoel wordt wel enigszins beperkt gehouden door het ruggeschot. Qua lengte heeft Mantgum namelijk het kleinste ruggeschot (103 cm) van de drie preekstoelen. Dit ruggeschot is dan wel weer het breedste van allemaal (87 cm). Opvallend is dan dat Wijnaldum wel het langste ruggeschot heeft (130 cm) ook al is het de kortste preekstoel.

Naast het ruggeschot zijn ook bij andere onderdelen zoals de klankborden, voetstukken en kuippanelen interessante verschillen te zien. De klankborden van de drie preekstoelen zijn allemaal ongeveer even dik, met een maximaal verschil van drie centimeter. De lengte van de voetstukken verschillen meer van elkaar. Wijnaldum heeft zoals verwacht het kortste voetstuk (85 cm), maar het langste voetstuk staat in dit geval in Kimsverd (100 cm) en niet in Mantgum (91.5 cm) ook al is deze laatste preekstoel in totale lengte aanzienlijk langer. De kuippanelen komen qua breedte redelijk met elkaar overeen, maar in de lengte verschillen ze aanzienlijk. Het spreekt voor zich dat Mantgum het langste paneel heeft vanwege de lengte van de kuip. Daartegenover zijn de panelen van Wijnaldum ongeveer vijf centimeter langer dan die van Kimsverd, ook al is de kuip van Wijnaldum de kortste van de twee. Uit de afmetingen van de onderdelen wordt dus duidelijk dat de totale lengte van de preekstoel niet altijd betekent dat de onderdelen in verhouding ook ongeveer even lang of breed zijn.

Qua materiaal lijken alle drie de preekstoelen van eikenhout gemaakt te zijn, vermoedelijk Slavonisch eikenhout. In de achttiende eeuw was het gebruikelijk om kansels te maken van eikenhout dat in was werd gezet of in een bepaalde tint werd gelakt. Later, in de tweede helft van de achttiende eeuw, kwam mahoniehout meer in de mode. Dit mahoniehout werd soms nagebootst door hout te beschilderen, dit gebeurde ook bij eikenhout en andere dure houtsoorten. Daarvan lijkt hier echter geen sprake.¹⁰³

Bij de preekstoel van Wijnaldum zijn in het rekeningboek van de kerkvoogdij twee betalingen te vinden voor partijen eikenhout. Op 23 december 1727 wordt aan koopman Willem Nauta uit Franeker een bedrag van 97 carolusguldens betaald voor een partij eikenhout.¹⁰⁴ Op 2 mei 1728 wordt aan Sijmen Jacobs uit Harlingen een bedrag van 188 carolusguldens en 15 stuivers betaald voor een partij eikenhout.¹⁰⁵ Er wordt niet gespecificeerd voor welke onderdelen van het interieur dit hout wordt gebruikt, alleen dat het voor de kerk bestemd is.

¹⁰³ Van Swigchem, Brouwer en Van Os, *Een huis voor het Woord*, 179.

¹⁰⁴ Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 316, Tresoar, Leeuwarden.

¹⁰⁵ Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 317, Tresoar, Leeuwarden.

4.3 VERVAARDIGERS

Friese preekstoelen kunnen op verschillende manieren zijn gemaakt. In de zestiende en het begin van de zeventiende eeuw werden vaak kistenmakers, ook wel kastenmakers genoemd, ingehuurd voor het vervaardigen van de preekstoel. Daarnaast werkten zij vaak ook aan andere delen van het kerkinterieur zoals de banken, doophekken of orgelfronten. In de loop van de zeventiende eeuw waren het beeldsnijders of antiëksnijders die ook een bijdrage leverden aan het vervaardigen van de preekstoel.¹⁰⁶ De kistenmaker hield zich bezig met het lijstwerk en eenvoudige ornamenten van de preekstoel. Voor het vervaardigen van de versieringen aan de kansel schakelde de kistenmaker of de kerk zelf de hulp in van een antiëksnijder. In sommige gevallen werd ook de hulp ingeschakeld van een wieldraaier voor het maken van de kolommen op de hoeken van de kuip. In de achttiende eeuw werd het gebruikelijker om de preekstoel te laten maken door de plaatselijke timmerman. De versieringen werden dan aangebracht door antiëksnijders. Het komt in de achttiende eeuw echter in sommige gevallen ook voor dat de timmerman de kansel en de versieringen zelf maakte. Steenhouwers gingen zich ook meer bezighouden met het maken van beeldwerk en ornamenten in hout. Zij hebben hier en daar ook bijgedragen aan de verfraaiing van achttiende-eeuwse Friese preekstoelen.¹⁰⁷

4.3.1 VERVAARDIGER VAN DE PREEKSTOEL TE KIMSWERD

Helaas is niet bekend wie de preekstoel van Kimsward heeft vervaardigd. Ook als we de kansel uit Kimsward vergelijken met andere Friese preekstoelen zijn er niet genoeg indicatoren die een mogelijke vervaardiger of vervaardigers kunnen aanwijzen.¹⁰⁸

4.3.2 VERVAARDIGERS VAN DE PREEKSTOEL TE WIJNALDUM

De vervaardiging van de kansel in de Andreaskerk te Wijnaldum wordt vaak toegewezen aan Arjen Lous (*1679) uit Harlingen. Hij is een kleinzoon van metselaar en steenhouwer Jacob Lous (ca. 1560–1617) ook uit Harlingen. Toevallig vervaardigde Jacob Lous twee grafzerken voor de familie Van Heemstra die tegenwoordig nog op de vloer van de Laurentiuskerk van Kimsward te zien zijn. Arjen Lous heeft naast de preekstoel ook snijwerk geleverd aan het doophek, de banken en het orgel van de Andreaskerk. Voor het vervaardigen van de bekroning op het orgel ontving hij op 30 september 1724 een bedrag van 24 carolusguldens.¹⁰⁹ Voor het geleverde snijwerk aan de preekstoel, kapitelen en banken ontving hij op 19 mei 1728 een bedrag van 175 carolusguldens.¹¹⁰ Er is niet veel bekend over andere werken van Arjen Lous. Van 1715 tot 1721 heeft hij gewerkt aan het stadhouderlijk jacht. Hiervoor ontving hij in totaal 99 carolusguldens.¹¹¹ Opvallend genoeg vertoont de kansel in Wijnaldum veel overeenkomsten met de kansel in de Nicolaaskerk te Schalsum. Deze preekstoel is vervaardigd in 1711, maar door wie is niet bekend.

Het zou mogelijk kunnen zijn dat Arjen Lous de preekstoel in Schalsum heeft vervaardigd of in ieder geval als basis heeft gebruikt voor het snijwerk op de kansel Wijnaldum. Uit het rekeningboek van de kerkvoogdij wordt duidelijk dat Arjen Lous niet de enige persoon is die heeft gewerkt aan de preekstoel. Op 5 mei 1728 wordt aan een wieldraaier uit Harlingen 12 carolusguldens en 2 stuivers betaald voor het

¹⁰⁶ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 29.

¹⁰⁷ *Ibid.*, 31.

¹⁰⁸ S. ten Hoeve, "Kimsward Laurentiuskerk," in *Kerkinterieurs in Nederland*, ed. M. de Beyer, P. Verhoeven en A. Reinstra (Zwolle: WBOOKS, 2016), 161.

¹⁰⁹ Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 304, Tresoar, Leeuwarden.

¹¹⁰ Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 318, Tresoar, Leeuwarden.

¹¹¹ W. Dolk, "Van Fürsten tot Vossenbergh," *Genealogysk jierboekje* (1959): 55.

draaien van pilaren van de preekstoel.¹¹² Het grootste bedrag ontvangt de plaatselijke timmerman Gosse Tjebbes. Voor het vervaardigen van de preekstoel ontvangt hij op 10 oktober 1728 een bedrag van 400 carolusguldens. Daarnaast ontvangt hij nog 31 carolusguldens en 4 stuivers voor arbeid aan de vrouwenbanken, mannenbanken en hekjes.¹¹³ Uit deze bedragen kan worden opgemaakt dat ook de timmerman Gosse Tjebbes een grote rol heeft gespeeld bij de vervaardiging van de kansel in de Andreaskerk.

4.3.3 VERVAARDIGERS VAN DE PREEKSTOEL TE MANTGUM

Zoals al genoemd in het hoofdstuk over de Mariakerk te Mantgum is er aan de binnenkant van de kuip een inscriptie te vinden. Daarop wordt de Leeuwarder antieksnijder Hermannus Berkebijl (1752–1787) aangewezen als vervaardiger van het nieuwe interieur van de kerk. Niet alleen vanuit de inscriptie, maar ook uit de rekeningboeken blijkt dat Berkebijl hoofdzakelijk verantwoordelijk was voor het snijwerk in de kerk. Voor zijn werk in de Mariakerk ontving hij namelijk op zestien november 1782 een bedrag van 1115 carolusguldens.¹¹⁴ Dit is aanzienlijk meer dan de in totaal 412 carolusguldens en 12 stuivers die antieksnijder Jacob Swalie ontving van de kerkgemeente.¹¹⁵ Berkebijl kan dus terecht aangewezen worden als de belangrijkste vervaardiger van het interieur.¹¹⁶

Over zijn werk is ook meer bekend: zo heeft hij naast de Mariakerk ook gewerkt aan andere kerkinterieurs. Hij werkte in 1782 bijvoorbeeld aan de lambrisering en nieuwe kerkbanken van de Sint-Pieterkerk te Grou. Later, in 1784, heeft de antieksnijder Dirk Embderveld ook nog aan de banken gewerkt van deze kerk gewerkt. Het is dus niet duidelijk welk snijwerk van de hand van Berkebijl komt. In het snijwerk overheerst de stijl van het rococo, ook al ontstond dit interieur later dan dat van Mantgum.¹¹⁷

In 1781 en 1783 droeg hij bij aan de versiering van het interieur van de Hervormde kerk van Zweins. Het interieur van Zweins is echter veel soberder opgezet dan dat van Mantgum. In Zweins werkte hij onder andere aan de eikenhouten preekstoel. Deze is op de hoeken versierd met bloemfestoenen. De rest van de kansels is versierd met een engelenkopje, guirlandes en bladornament. In het interieur staan daarnaast de twee herenbanken, die beiden driehoekige frontons hebben met daarboven alliantiewapens. Verder zijn ze versierd met siervazen, guirlandes en opzetstukjes. Deze banken, het doophek en de lessenaar komen allemaal ook uit 1783, maar het is niet duidelijk of Berkebijl ook aan deze onderdelen heeft gewerkt. Het snijwerk binnen dit interieur is in ieder geval meer in de Lodewijk XVI-stijl zoals het interieur van de Mariakerk in Mantgum.¹¹⁸

In 1786 vervaardigde hij vier beelden voor op het orgel van de Hervormde kerk in Sloten. Tegenwoordig staan op de kas van het hoofdwerk drie beelden. In het midden staat een beeld van koning David en op de zijtorens personificaties van liefde en geloof. Daaronder staan nog eens drie beelden. Op de kas van het rugpositief staan aan de zijkanten twee putti die muziek aan het spelen zijn en in het midden een obelisk waaraan muziekinstrumenten zijn opgehangen. Het is onduidelijk welke beelden door Berkebijl vervaardigd zijn. Later in 1787 zijn ook Elias Dirks en F. ter Hagen betaald voor beeldwerk op het orgel en

¹¹² Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 317, Tresoar, Leeuwarden.

¹¹³ Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793, inventaris nr. 6, 320, Tresoar, Leeuwarden.

¹¹⁴ Rekeningboeken van Mantgum 1691–1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 218, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

¹¹⁵ Rekeningboeken van Mantgum 1691–1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 218 & 226, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

¹¹⁶ Ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 171.

¹¹⁷ Ibid., 181-183.

¹¹⁸ Ibid., 183.

snijwerk aan het orgel.¹¹⁹

Het werk wat het meest overeenkomt met het interieur van de Mariakerk voerde Berkebijl uit in 1783. Ditmaal kreeg hij niet de opdracht om een kerkinterieur te verfraaien, maar de voogdenkamer van het Sint Anthony Gasthuis in Bolsward. In dit interieur is te zien hoe onderdelen op een soortgelijke manier en in dezelfde stijl zijn versierd als in Mantgum. Een kastwand is gedecoreerd met siervazen, kransen, takken, slingers, guirlandes en bloemen. Ook maakt Berkebijl in dit interieur wederom gebruik van symbolische voorwerpen, in dit geval met voorwerpen die betrekking hebben tot de voogden zoals boeken, papierrollen, briefopeners en ganzenveren. Andere voorwerpen in het snijwerk hebben betrekking op de dood en vergankelijkheid, bijvoorbeeld fakkels, zandlopers en zeisen.¹²⁰

Op de inscriptie in de kuip van de Mariakerk wordt ook de naam van de plaatselijke timmerman Taeke Sentjes genoemd.¹²¹ Hij ontving voor het maken van het nieuwe houten bankwerk een bedrag van 554 carolusgulden en twaalf stuivers op 27 oktober 1782, gedeeld met Tomas Hendriks.¹²² Daarvoor, op 24 september 1779, ontving hij zelf nog een bedrag van 34 gulden, 8 stuivers en 10 penningen voor geleverde arbeid aan de kerk.¹²³ Helaas is uit de rekeningboeken niet op te maken of deze werkzaamheden ook gerelateerd waren aan de vernieuwing van het interieur.

Naast de namen van Sentjes en Berkebijl zijn ook de initialen S.F. en J.K. in de kuip gesneden. Voorheen is altijd onbekend gebleven bij welke personen deze initialen horen, maar met behulp van de rekeningboeken kan een poging worden gedaan hun identiteit te ontrafelen. De initialen J.K. horen wellicht bij J. van Kammen. Hij werd door de kerkelijke gemeente op vijf verschillende momenten, rond de vernieuwing van het interieur, betaald voor de levering van cement, kalk en steen.¹²⁴ De initialen S.F. zijn waarschijnlijk van de plaatselijke timmerman Folkert Sijbrend. Hij ontving op 5 september 1779 een bedrag van 39 gulden, 16 stuivers en 8 penningen. Op 14 november 1782 ontving hij 116 gulden en dertien stuivers voor geleverde materialen en arbeid aan de kerk.¹²⁵ Zijn initialen zouden dus omgedraaid in de inscriptie staan net als die van kerkvoogd Abel Wierds Wiearda (F.D.W.A.) op het medaillon in de Mariakerk. Het is niet met volledige zekerheid te zeggen dat het hier gaat om de initialen van deze twee mannen. Het feit dat zij beiden actief betrokken waren bij de Mariakerk, met het leveren van arbeid en goederen, rond de vernieuwing van het interieur maakt de kans wel groter.

¹¹⁹ Ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 183-85.

¹²⁰ *Ibid.*, 183.

¹²¹ Zijn geboorte- en sterfdatum zijn onbekend.

¹²² Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 216, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

¹²³ *Ibid.*, 199.

¹²⁴ Hij werd door gemeente te Mantgum betaald op 29 mei 1779, 14 oktober 1780, 16 maart 1782, 9 november 1782 en 6 december 1793.

¹²⁵ Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen), 1759, inventaris nr. 843, 199 & 217, Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.

4.3.4 DE VERVAARDIGERS VERGELEKEN MET ELKAAR

Van de drie preekstoelen is alleen meer informatie te vinden over de vervaardigers van de preekstoel in Wijnaldum en Mantgum. In beide gevallen lijkt de totstandkoming van de preekstoelen een samenwerking tussen een plaatselijke timmerman en een antiëksnijder. Deze manier van vervaardigen is typerend voor achttiende-eeuwse Friese kansels. In het geval van Wijnaldum zijn de getorste kolommen op de preekstoel ook nog eens vervaardigd door een wieldraaijer.

Het loon wat de vervaardigers van Wijnaldum en Mantgum hebben ontvangen voor hun werk verschilt nogal sterk van elkaar. Arjen Lous ontving voor zijn werk 175 guldens en Hermannus Berkebijl ontving maar liefst 1115 carolusguldens. Zelfs Jacob Swalie die ook snijwerk verrichtte binnen het interieur van Mantgum verdiende met 412 carolusguldens en 12 stuivers meer dan Lous. Dit terwijl de bedragen die de timmermannen verdiende veel dichterbij elkaar lagen. Gosse Tjebbes 431 carolusguldens en 4 stuivers, Taeke Sentjes ontving 554 carolusguldens en 12 stuivers. Dit verschil kan deels verklaard worden door het feit dat Berkebijl veel langer heeft gewerkt aan het interieur. Zo ver bekend duurde de vernieuwing van het interieur van de Mariakerk drie jaar in totaal hierdoor zou ook het arbeidsloon hoger uitvallen. Ook lijkt Berkebijl meer van het interieur voor zijn rekening te hebben genomen als we zijn loon vergelijken met dat van Taeke Sentjes. In Wijnaldum was het juist timmerman Gosse Tjebbes die een aanzienlijk hoger loon ontving voor het maken van de preekstoel. Daarnaast weten wij dat getorste kolommen in Wijnaldum door een wieldraaijer zijn vervaardigd en niet door Arjen Lous. In Mantgum vervaardigde Berkebijl de hoekstijlen zelf. Er is binnen de Mariakerk bovendien veel gedetailleerd en arbeidsintensief snijwerk aanwezig wat ook de hoge arbeidskosten zou kunnen verklaren. Zoals het snijwerk en siervazen op de banken, de versieringen op de peiwand onder het orgel, de lambrisering en het opengewerkt snijwerk in het doophek en de kanseltrap. Verder is bekend dat kerkvoogdij in Mantgum erg vermogend was. Hierdoor was het voor hen mogelijk om een meer voornamelijk antiëksnijder uit de grote stad Leeuwarden in te huren.¹²⁶ De verschillende periode waarin de kansels vervaardigd zijn speelt natuurlijk ook een rol. De preekstoel van Wijnaldum is vervaardigd in de tijd dat het binnen Friesland en de rest van West-Europa economisch zwaarder ging. Pas omstreeks de tweede helft van de achttiende eeuw zijn er weer tekenen van economisch vooruitgang, de prijzen en de lonen nemen weer toe.¹²⁷ Al valt te betwijfelen of de economische groei zo'n grote impact heeft gehad op het arbeidsloon van antiëksnijders in het algemeen dat hiermee het grote verschil tussen het arbeidsloon van deze twee antiëksnijders kan worden verklaard.

4.4 OPDRACHTGEVERS EN DONATEURS

De antiëksnijders en timmermannen verantwoordelijk voor de vervaardiging van de preekstoelen zijn niet de enige personen die een rol spelen bij de totstandkoming van deze interieurs en kansels. Ook plaatselijke adel, grietmannen, kerkvoogden en dominees spelen hierin een belangrijke positie. Veel van deze personen zijn ook vertegenwoordigd in het interieur van de kerk. Plaatselijke adel is vaak vertegenwoordigd in de vorm van een familiebank, wapen of grafzerk aanwezig in het interieur. Sommige personen worden bij naam genoemd op een gedenkbord of medaillon, zoals in Kimswerd en Mantgum, of hun initialen staan vermeld binnen het in het interieur zoals op de zijschotten van de banken in Kimswerd. In hoeverre deze personen verantwoordelijk zijn voor de totstandkoming van deze interieurs is echter niet altijd even duidelijk.

¹²⁶ S. ten Hoeve, "Mariakerk: Symboliek tussen strikken en linten," in *Kerkinterieurs in Nederland*, ed. M. de Beyer, P. Verhoeven en A. Reinstra (Zwolle: WBOOKS, 2016), 235.

¹²⁷ J.A. Faber, "Economische op- en neergang," in *Geschiedenis van Friesland*, ed. J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (Leeuwarden: De Tille, 1980), 358.

4.4.1 OPDRACHTGEVERS EN DONATEURS VAN DE LAURENTIUSKERK TE KIMSWERD

Ibella Ida van Tiara (1634-1694) is één van de belangrijkste personen in de geschiedenis van de Laurentiuskerk. Zij kwam te overlijden op 12 januari 1694 en werd begraven in de familiegrafkelder in de kerk samen met haar moeder Ydt van Heemstra (†1650) en grootmoeder Ebel van Heemstra (†1607).¹²⁸ De stoffelijke resten van de drie vrouwen zijn tegenwoordig nog te bekijken in de grafkelder. In haar testament liet Ibella Ida opnemen dat de diaconie jaarlijks honderd carolusguldens zou ontvangen en de kerk van Kimsward jaarlijks veertig carolusguldens. Hierbij gold de voorwaarde dat de grafkelder, de zerken en de twee herenbanken goed onderhouden moesten worden. Het gaat hier om de Van Heemstrabank tegenover de preekstoel en de Bongabank die later uit het interieur is verwijderd. Naast deze voorwaarden moesten ook alle wapens en blazoenen blijven hangen. De voogden van het Franeker weeshuis zouden dan elk jaar inspecteren of aan deze voorwaarden werd voldaan. Nog altijd vindt deze jaarlijks inspectie plaats. Tegenwoordig wordt deze uitgevoerd door het bestuur van de Stichting Diaconale Goederen van Franeker.¹²⁹ In het interieur zijn ook nog andere voorwerpen die de kerk verbinden met de Van Heemstra-Tiara familie naast de herenbank. Zo hangt er onder andere een wapenbord met het familiewapen van de Van Heemstra's. Dit bord dient ter herinnering aan de dood van Ida van Heemstra, of Ydt van Heemstra, de moeder van Ibella Ida van Tiara. Ook hangt er een portret van dezelfde Ydt van Heemstra. Later in 1798 is er nog een memoriebord toegevoegd waarop verteld wordt over de goede werken van Ida van Tiara en hoe zij heeft bijgedragen met haar schenkingen tot de totstandkoming van het kerkinterieur.¹³⁰

Mede hierdoor wordt er meestal vanuit gegaan dat de vernieuwing van het interieur van de Laurentiuskerk in 1695 is bekostigd door de schenkingen van Ibella Ida van Tiara. Het is echter mogelijk dat Ernst van Aylva (1659–1714), de toenmalige grietman van Westdongeradeel, de persoon is die bijgedragen heeft aan de vernieuwing van het interieur.¹³¹ Ongeacht het feit of het interieur door Ibella Ida van Tiara is bekostigd mag duidelijk zijn dat de Van Heemstra-Tiara familie nauw verbonden is met de Laurentiuskerk. Het is dan ook aannemelijk dat zij een rol hebben gespeeld in het bepalen hoe deze ruimte uiteindelijk vorm zou krijgen.

Zoals eerder beschreven hangt er ook een ander bord in de Laurentiuskerk dat ons meer vertelt over de overige personen die betrokken waren bij de vernieuwing van het interieur.¹³² Op het bord valt te lezen hoe de vernieuwing onder leiding stond van Tjaerd van Aylva, zoon van Ulbo van Aylva. Hij is geboren omstreeks 1645 en kwam op 31 januari 1705 te overlijden in Hichtum.¹³³ Uiteindelijk werd hij op 14 februari 1705 begraven in de kerk van Hichtum. Van Aylva werd op 29 september 1672 grietman van Hemelumer Oldephaert en Noordwolde. Een jaar later ruilde hij deze positie in en werd hij op 28 juni 1673 grietman van Wonseradeel totdat hij op 27 januari 1701 deze positie weer af stond aan zijn zoon Cornelis van Aylva (1684–1745). Als grietman van Wonseradeel overzag hij de vernieuwing van het interieur van de Laurentiuskerk. Opvallend is dat hij zich in zijn werkzaamheden meerdere malen als commissaris politiek aanwezig was bij synodes.¹³⁴ Misschien is dit een indicatie dat hij persoonlijk erg begaan was bij zaken

¹²⁸ Ook de ouders van Ebel, Taecke van Heemstra (†1617) en Jelts Doytzesd. Bonga zouden zijn begraven in deze familiegrafkelder.

¹²⁹ Kuiper, "Kimsward en het testament van Ibella Ida van Tiara," 156-59.

¹³⁰ Verschoor - van der Werf, "Het meubilair in de kerk te Kimsward," 164.

¹³¹ Kuiper, "Kimsward en het testament van Ibella Ida van Tiara," 166.

¹³² Zie hoofdstuk 1.2 Het interieur van de Laurentiuskerk.

¹³³ P.J. Blok, K.H. Kossmann en P.C. Molhuysen, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek deel 7* (Leiden: Sijthoff, 1927), 63.

¹³⁴ H.B. van Sminia, *Nieuwe naamlijst van Grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795* (Leeuwarden: H.C. Schetsberg, 1837), 273-74.

omtrent het geloof en daarmee dus ook bij de vernieuwing van een kerkinterieur.

Regnerus Lollides of Lolleï was predikant te Kimsward tijdens de vernieuwing van het interieur. Hij werd geboren in 1618 en kwam te overlijden op 20 december 1697. Hij kwam over van de gemeente uit Tjerkgaast en werd op 16 juni 1645 predikant te Kimsward.¹³⁵ Bijzonder is dat bij het overlijden van Lollides de gemeente te Kimsward een mooie zilveren avondmaalsbeker kreeg van Lollides en zijn vrouw. De beker is versierd met graveringen in de vorm van vogels en fruit. Ook zijn allegorische weergegeven die symbool staan voor Geloof, Hoop en Liefde. Hieruit kan worden opgemaakt dat de predikant tot op zekere hoogte comfortabel was met het gebruiken van beelden ter versiering binnen de kerk. De beker is immers bedoeld om te gebruiken tijdens de avondmaalsviering in de kerk. Wellicht zou dit kunnen betekenen dat Lollides een rol heeft gespeeld in de keuze om beelden te gebruiken voor de preekstoel.¹³⁶

Naast de predikant worden ook andere personen genoemd op het bord die direct betrokken waren bij de kerkelijke gemeente te Kimsward. Zo worden de kerkvoogden Hartman Jacobs, Douwe Iedes en armenvoogd Sicke Siercks genoemd. Helaas is er niet meer bekend over deze personen en hun rol bij de vernieuwing van dit interieur.

4.4.2 OPDRACHTGEVERS EN DONATEURS VAN DE ANDREASKERK TE WIJNALDUM

In het geval van de totstandkoming van het interieur van de Andreaskerk is aanzienlijk minder bekend dan bij de andere twee interieurs. Er is geen herdenkingsbord aanwezig die ons meer kan vertellen over de personen betrokken hierbij. Toch kan het nuttig zijn om de toenmalige grietman van Barradeel en de predikant van Wijnardum te identificeren, aangezien de plaatselijke grietman en de predikant zowel in Kimsward als in Mantgum worden genoemd op de herdenkingsborden. De grietman van Barradeel, tijdens de vervaardiging van het interieur van de Andreaskerk, was Arent van Haersolte tot Hoenlo. Hij werd geboren in het jaar 1677 en kwam te overlijden op 6 januari 1760 te Minnertsga. In 1704 werd hij grietman van Barradeel nadat zijn voorganger Georg Wolfgang van Schwartzenberg (1691–1738) opstapte. Hij droeg de grietenij uiteindelijk in 1753 over aan zijn oudste zoon Rutger van Haersolte tot Hoenlo, zijn zoon overleed uiteindelijk op 10 augustus 1776.¹³⁷ Toevallig wordt zijn naam genoemd op een andere Friese kansel met daarop een Bijbelse voorstelling. Op de preekstoel van Sexbierum staat zijn naam gesneden op een banderol onder de kuip. Als toenmalige grietman overzag hij de vernieuwingen van het interieur in de Sixtuskerk te Sexbierum.¹³⁸ De predikant van Wijnardum destijds was Justus Ludinga (ca. 1680–1761). Hij werd op 17 mei 1711 beroepen in de gemeente Wijnardum.¹³⁹ Helaas is er over hem niet meer bekend.

4.4.3 OPDRACHTGEVERS EN DONATEURS VAN DE MARIAKERK TE MANTGUM

Zoals eerder genoemd staat er binnen het interieur van de Mariakerk een medaillon ter herinnering aan de vernieuwing van het interieur.¹⁴⁰ Hierop wordt onder andere de grietman van Baarderadeel genoemd Ernst Frans Hessel Douwe Ernsts van Aylva (1730–1787). Op 4 juli 1752 werd hij benoemd tot grietman van Baarderadeel. Daarnaast werd hij in 1753 gecommitteerde in de admiraliteit van West-Friesland. Hij stond aan de kant van de Patriotten en besloot daarom in 1787 tijdens de Pruisische inval te vluchten naar St.

¹³⁵ T.A. Romein, *Naamlijst der predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde gemeenten van Friesland* (Leeuwarden: Fima H. Kuipers en J.G. Wester, 1888), 198-99.

¹³⁶ "Zilveren avondmaalsbeker, door Lolle Jelts, 1644," Collectie Friesland, Museum Federatie Fryslân, geraadpleegd op 30 juni, 2020, <https://www.museum.frl/collectie/objecten/100011556/>.

¹³⁷ P.J. Blok, K.H. Kossmann en P.C. Molhuysen, red., *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek deel 6* (Leiden: Sijthoff, 1924), 668.

¹³⁸ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 143.

¹³⁹ Romein, *Naamlijst der predikanten*, 205-6.

¹⁴⁰ Zie hoofdstuk 3.2.2 Bank-en houtsnijwerk van de Mariakerk voor het opschrift van dit medaillon.

Omer (Fra.) met andere Patriotten. Daar overleed hij uiteindelijk een jaar later.¹⁴¹ Als grietman was hij ook betrokken bij de vernieuwing van een ander kerkgebouw. Zijn naam wordt genoemd op een kuifstuk boven een poort van de Sint-Joriskerk te Britswerd. Deze gevelsteen is geplaatst ter ere van de vernieuwing van de kerk in 1753. Naast Ernst Frans wordt ook Tjaard van Aylva genoemd, hij was grietman van Wonseradeel van 1734 tot 1757. De steen wordt bekroond door het wapen van de Van Aylva familie geflankeerd door twee eenhoorns.¹⁴²

Op het medaillon in Mantgum wordt ook de predikant van de gemeente Mantgum en Schillaard tijdens deze verbouwing genoemd, namelijk Nicolaas Plum. Hij werd geboren op 4 april 1735 en kwam te overlijden op 20 mei 1802. Op 16 november 1777 werd hij beroepen tot deze gemeente.¹⁴³ Uiteindelijk werd hij ook begraven in de Mariakerk, zijn zerk ligt op het eenderde van het schip richting de vrouwenbanken. Naast de predikanten worden ook nog twee kerkvoogden van de gemeente genoemd F.D.W.A. Wiearda (†1790) en F. Rommerds (1730-1789).

4.4.4 OPDRACHTGEVERS EN DONATEURS VERGELEKEN MET ELKAAR

Zowel in Kimsverd als Mantgum worden op inscripties de plaatselijke grietmannen, kerkvoogden en predikanten aangewezen als de personen die verantwoordelijk zijn voor de vernieuwing van het interieur. Ook bij de gemeente in Wijnaldum is het aannemelijk dat de plaatselijke grietman betrokken is bij de totstandkoming van het interieur. Zo staat de naam van Arent van Haersolte tot Hoenlo onder de jaarrekeningen in het rekeningboek van de armvoogdij¹⁴⁴ Officieel waren de grietmannen verantwoordelijk voor het bestuur van en de rechtspraak in hun grietenij. In de praktijk hadden zij lokaal veel macht en probeerde vaak benoemingen daarbinnen te regelen of beïnvloeden.¹⁴⁵ Voor het benoemen van predikanten gold op het platteland dat grondbezitters die lidmaat van de plaatselijke kerk waren hierover konden stemmen. Via dit floreenstelsel konden de grietmannen zich ook mengen in de benoeming van predikanten.¹⁴⁶ Op deze manier konden grietmannen en belangrijke families bestuurlijke invloed uitoefenen binnen de kerk. Een andere manier waarop dit kon gebeuren was door het geven van interieuropdrachten of het schenken van onderdelen.¹⁴⁷ Zoals met het testament van Ibella Ida van Tiara (1634–1694) in Kimsverd. Opdrachten voor de vernieuwingen van de kerkinterieurs van Kimsverd, Wijnaldum en Mantgum zijn niet bewaard gebleven. Op basis van interieur vernieuwingen van woningen uit dezelfde periode kan worden aangenomen dat de grietmannen, kerkvoogden en predikanten als opdrachtgevers een belangrijke taak hadden. Zij konden de punten formuleren waar het interieur aan moest voldoen.¹⁴⁸ Bij officiële interieuropdrachten voor het provinciehuis van Groningen in de zeventiende eeuw werden zelfs speciale bouwcommissies samengesteld. Zij hadden de leiding over de interieurvernieuwing en gingen zelfs langs bij ambachtslieden om hun werk te inspecteren.¹⁴⁹ Op basis van de informatie die wordt gegeven op de inscripties in Kimsverd en Mantgum is het goed te voorstellen dat grietmannen, kerkvoogden en predikanten samen soortgelijke bouwcommissies vormden. Gezamenlijk zouden zij

¹⁴¹ Blok, Kossmann en Molhuysen, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek deel 7*, 56.

¹⁴² Karstkarel, *Alle middeleeuwse kerken*, 69.

¹⁴³ Romein, *Naamlijst der predikanten*, 169.

¹⁴⁴ Rekeningboek der armvoogdij van Wijnaldum 1694-1752, inventaris nr. 5, Tresoar, Leeuwarden.

¹⁴⁵ Y. Kuiper, *Adel in Friesland 1780-1880* (Groningen: Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, 1993), 234.

¹⁴⁶ S. Cuperus, *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek Deel 1* (Leeuwarden: Meijer & Schaafsma, 1916), 110.

¹⁴⁷ Van Lier & Steensma, *Friese kerken*, 142.

¹⁴⁸ J. de Haan, *'Hier ziet men uit paleizen': het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen: Koninklijke van Gorcum, 2005), 61.

¹⁴⁹ *Ibid.*, 64.

ontwerpen voor de kerk kunnen bepalen. Het zou een goede verklaring zijn voor de ingewikkelde symboliek en thema's die worden gebruikt bij sommige Bijbelse voorstellingen en versieringen op de kansels. Hiervoor is een uitgebreide kennis van de Bijbel en christelijke theologie vereist iets waar in ieder geval de predikanten over zouden beschikken binnen deze groep mensen.

4.5. DE OVERIGE FRIESE PREEKSTOELN MET BIJBELSE TAFERELEN

Zoals eerder genoemd zijn deze drie preekstoelen niet de enigste preekstoelen met Bijbelse voorstellingen als versiering in Friese protestantse kerken. Over een periode van minder dan honderd jaar, van 1695 tot en met 1781, zijn er in totaal negen preekstoelen (met uitzondering van de Hofkerk te Hardegarijp) in Friesland vervaardigd die op deze wijze versierd zijn. De overige preekstoelen worden in deze paragraaf uitgebreider besproken. Hieronder staat een chronologisch overzicht van de Friese protestantse kerken waarin preekstoelen met Bijbelse voorstellingen op de kuippanelen staan. Achter elke locatie staat het jaar waarin de preekstoel is vervaardigd.

1. Hofkerk te Hardegarijp (1670)
2. Laurentiuskerk te Kimsward (1695)
3. Nicolaaskerk te Schalsum (1711)
4. Grote of Sint-Gertrudiskerk te Workum (1718)
5. Sint Petruskerk te Tjerkwerd (1725)
6. Andreaskerk te Wijnaldum (1728)
7. Hervormde kerk te Lemmer (1745)
8. Hervormde kerk te Longerhouw (1757)
9. Sixtuskerk te Sexbierum (1768)
10. Mariakerk te Mantgum (1781)

Technisch gezien wordt in 1670 al gebruik gemaakt van een Bijbelse voorstelling op een Friese preekstoel. In de Hofkerk te Hardegarijp is een voorstelling gesneden op één van de kuippanelen. Op deze voorstelling zijn de wetstafelen rustend op de Ark des Verbonds afgebeeld. Op het voetstuk van de Ark des Verbonds is in het klein Abrahams offerande gesneden (Gen. 22:1-18 [HSV]). Op de overige vier panelen zijn evangelistensymbolen gesneden die allemaal een bijbelboek dragen. De leeuw voor Marcus, de engel voor Mattheus, de stier voor Lucas en de adelaar voor Johannes. Met name het snijwerk op de kuippanelen is van zeer hoge kwaliteit. De Bijbelse voorstelling die hier wordt afgebeeld is dus niet het onderwerp van het kuippaneel, maar slechts een klein onderdeel van de versiering op één paneel. Daarnaast is er ook twijfel of deze panelen niet later zijn aangebracht in 1900. Omstreeks die tijd is de kansel gewijzigd en de versiering van de panelen sluit niet aan bij de overige ornamentatie op de preekstoel. Dit maakt het lastig om de preekstoel van Hardegarijp binnen deze groep te rekenen. Toch is het belangrijk om de preekstoel van Hardegarijp niet onbenoemd te laten.¹⁵⁰

Binnen de groep is de preekstoel te Kimsward, vervaardigd in 1695, de eerste die gebruikt maakt van Bijbelse voorstellingen ter versiering op alle kuippanelen. Hierna volgt een kansel die tot nu toe minder uitvoerig besproken is, namelijk de preekstoel in de Nicolaaskerk te Schalsum. De kansel werd in 1711 vervaardigd, maar door wie is helaas onbekend. Vier van de vijf kuippanelen zijn versierd met voorstellingen van de evangelisten samen met hun bijbehorende symbolen. Het vijfde paneel is versierd met een voorstelling van het Laatste Avondmaal (Matt. 26:17-35, Marc. 14:12-31 & Luc. 22:1-39 [HSV]).

¹⁵⁰ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 107.

Opvallend genoeg vertoont de preekstoel in Schalsum veel overeenkomsten met de preekstoel in Wijnaldum. Zo maken beiden preekstoelen gebruik van Salomonische zuilen met korinthische kapitelen. Op beide kansels worden de kuippanelen bekroond door een boogveld met daarin engelenhoofden en acanthusloof. Beide ruggeschotten hebben vleugelstukken in de vorm van arenden en bij beide kansels worden zwarte knoppen gebruikt ter versiering. Deze en meer overeenkomsten doen vermoeden dat wellicht dezelfde antieksnijder aan beide kansels heeft gewerkt. Of wellicht heeft Arjen Lous, vervaardiger van de preekstoel van Wijnaldum, zich laten inspireren door de preekstoel in Schalsum. Als dit het geval was diende de preekstoel van Schalsum misschien ook als inspiratie voor het gebruik van Bijbelse voorstellingen op de kansel van Wijnaldum.¹⁵¹

De preekstoel in de Grote of Sint-Gertrudiskerk te Workum werd vervaardigd in 1718. Het snijwerk werd geleverd door Leeuwarder antieksnijder Gerbrandus van der Haven. De kuippanelen zijn versierd met vijf voorstellingen: de opwekking van Lazarus (Joh. 11:1-44 [HSV]), de genezing van een lamme (Matt. 9:1-8, Marc. 2:1-12 & Luc. 5:17-26 [HSV]), de genezing van een zieke vrouw (Luc. 13:10-17 [HSV]), de genezing van meerdere zieken (Matt. 19:1-2 [HSV]) en Petrus uit de gevangenis bevrijdt (Han. 12:1-19 [HSV]). De voorstellingen beelden allemaal wonderen verricht door Jezus af en benadrukken de bevrijdende kracht van het Evangelie.¹⁵² Bij de eerste vier voorstellingen is dit thema vrij duidelijk, maar bij de bevrijding van Petrus uit de gevangenis is het misschien lastiger voor te stellen dat het om een wonder van Jezus gaat. In het verhaal wordt Petrus door een engel bevrijdt uit de gevangenis en naar buiten geleid. Pas achteraf realiseert Petrus dat deze engel door Jezus gestuurd is: "En Petrus, tot zichzelf gekomen zijnde, zeide: Nu weet ik waarachtiglijk dat de Heere Zijn engel uitgezonden heeft, en mij verlost heeft uit de hand van Herodes, en uit al de verwachting van het volk der Joden." (Han. 12:11 [HSV]). Het gaat hier om een wonder waar Jezus niet bij aanwezig was, maar wel verantwoordelijk voor was.

De volgende preekstoel staat in de Sint Petruskerk in Tjerkwerd en werd vervaardigd in 1725, maar door wie is onbekend. Drie panelen van de preekstoel zijn versierd met Bijbelse voorstellingen. Die van Abrahams offerande (Gen. 22:1-18 [HSV]), Jacobs droom (Gen. 28:11-22) en de gelijkenis van de splinter en de balk (Matt. 7:3-5 [HSV]). Vooral het gebruik van deze laatste voorstelling is bijzonder. De gelijkenis is onderdeel van de Bergrede van Jezus beschreven in het evangelie van Mattheüs. Er wordt vaak gespeculeerd dat deze voorstelling expres tegenover de zitplaats van de ouderlingen is geplaatst. Dit om de ouderlingen te waarschuwen voor de gevaren van het veroordelen van anderen.¹⁵³

Na de preekstoel van Wijnaldum, vervaardigd in 1728, volgt de kansel van de Hervormde kerk te Lemmer. De preekstoel is vervaardigd in 1745 door steen- en beeldhouwer Gerben Jelles Nauta uit Sneek. Op drie panelen zijn de opwekking van Lazarus (Joh. 11:1-44 [HSV]), de opwekking van de jongeling van Naïn (Luc. 7:11-17 [HSV]) en de opwekking van het dochttertje van Jairus (Matt. 9:18-26, Marc. 5:21-23, 35-43 & Luc. 8:40-56 [HSV]). Deze voorstellingen, die alle drie opwekkingen uit de dood afbeelden, bevinden zich op panelen op de verzwaring onder de kuip. Het vierde voorpaneel beeldt de steniging van Stefanus af die daarmee de eerste christelijke martelaar werd. De preekstoel is verder nog op vele andere manieren versierd. Zo zijn vier andere kuippanelen versierd met evangelisten en hun bijbehorende symbolen. Het vijfde en voorste paneel is versierd met een bruid, zij staat symbool voor de kerk. Boven haar hangt een wereldbol met daaromheen een ouroboros. Aan haar ene zijde staat een altaar, als symbool voor het Oude Testament, en aan de andere kant staat een avondmaalstafel, als symbool voor het Nieuwe Testament. De bruid staat boven op een steen versierd met het Christusmonogram. Dit teken is boven een doodskop geplaatst als symbool voor hoe Christus de dood overwint zoals op de voorstellingen van de verschillende opwekkingen.¹⁵⁴

¹⁵¹ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 141.

¹⁵² *Ibid.*, 144.

¹⁵³ *Ibid.*, 143.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 123-26.

De preekstoel in de Hervormde kerk te Longerhouw werd vervaardigd in 1757. Op de panelen zijn vijf verschillende momenten uit het leven van Jezus afgebeeld. De geboorte van Christus (Matt. 1:18-2:23 & Luc. 2:1-21 [HSV]), de kruisiging (Matt. 27:32-50, Marc. 15:21-37, Luc. 23:26-46 & Joh. 19:17-30 [HSV]), de opstanding (Matt. 28:1-15, Marc. 16:1-8, Luc 24:1-12 & Joh. 20:1-18 [HSV]), de hemelvaart (Marc. 16:19 & Luc. 24:51 [HSV]) en de Dag des oordeels (Op. 20 [HSV]). Door wie de panelen zijn gemaakt is helaas onbekend, maar ze zijn met een fijn oog voor detail gemaakt. Zo zijn op de panelen menigtes met veel verschillende figuurtjes aangebracht.¹⁵⁵

De volgende preekstoel is die van de Sixtuskerk in Sexbierum. Dit is misschien wel de bekendste en meest opvallende preekstoel binnen Friesland. Dit komt mede door het bijzonder rijke snijwerk aan de kansel en de bijzondere vormen die gebruikt worden. Zo lopen langs de kuip en het klankbord gesneden takken en bladeren. Het snijwerk aan de kansel is in 1768 vervaardigd door Johannes Georg Hempel. Hij verzorgde ook het snijwerk aan het orgel, de tekstborden en het doophek in de kerk. De preekstoel bevat veel verschillende versieringen zoals onder andere symbolische voorwerpen voor de vier jaargetijden: lente (tulpen), zomer (korenaren en peulvruchten), herfst (appels en peren) en winter (schaatsen, tang en schelpen).

Naast voorwerpen zijn er ook figuren op de preekstoel gesneden. Op de kanseldeur staat de evangelist Johannes met een adelaar afgebeeld, terwijl hij wijst naar het Lam Gods. Een verwijzing naar "Des anderen daags zag Johannes Jezus tot zich komende, en zeide: Zie het Lam Gods, Dat de zonde der wereld wegneemt!" (Joh. 1:29 [SV]). Op drie overige kuippanelen zijn allegorische figuren voor Geloof, Hoop en Liefde gesneden. Het overgebleven paneel tegenover de zitplaats voor de diaken is versierd met een Bijbelse voorstelling, namelijk de gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan (Luc. 10:30-37 [HSV]). Het lijkt erop dat dit paneel bewust met deze voorstelling versierd is om de diaken aan deze les te herinneren. Deze preekstoel en die uit Mantgum, vervaardigd in 1781, maken de groep compleet.

In totaal zijn er dus drieëndertig verschillende Bijbelse voorstelling te vinden op Friese Protestantse preekstoelen, zonder die op de preekstoel van Hardegarijp mee te rekenen. Slechts acht van deze voorstelling zijn gebaseerd op verhalen uit het Oude Testament, de overige vijfentwintig beelden allemaal verhalen of gebeurtenissen uit het Nieuwe Testament af. Bovendien wordt er na de kansel van Wijnaldum, in 1728, niet meer gebruikt gemaakt van Oudtestamentische voorstellingen op de preekstoelen. Er is een duidelijke voorkeur binnen deze Bijbelse voorstellingen voor het Nieuwe Testament ook wordt drie-vierde deel van de Bijbel gevormd door het Oude Testament.¹⁵⁶ In het geval van Schalsum en Sexbierum wordt er maar één Bijbelse voorstelling gebruikt ter versiering van de kuip, maar bij de rest van de preekstoelen wordt er gebruik gemaakt van meerdere voorstellingen. Deze kunnen vaak met elkaar verbonden worden via een bepaald thema zoals opwekkingen uit de dood in Lemmer, het leven van Jezus in Longerhouw en de bevrijdende kracht van Evangelie in Workum. Veertien van deze voorstellingen zijn verhalen die meerdere keren worden gebruikt op verschillende kansels. Zo komen Abrahams offerande en Jacobs droom beiden voor op de preekstoelen van Kimsward, Tjerkwerd en Wijnaldum.¹⁵⁷ Verder staat de opwekking van Lazarus op de preekstoel van Workum en Lemmer afgebeeld. De geboorte van Christus, zijn opstanding en de Dag des oordeels staan zowel op de preekstoel van Wijnaldum als die van Longerhouw. Het is opvallend dat er preekstoelen zijn die meerdere Bijbelse voorstellingen met elkaar delen. Dit maakt het aannemelijk dat kerkelijke gemeentes of vervaardigers elkaar beïnvloeden in de keuzes voor welke voorstelling uiteindelijk op de preekstoel kwam. Het is bekend dat onderlinge beïnvloeding in sommige dorpen een rol speelde bij de aanschaf van een preekstoel.¹⁵⁸ In ieder geval wijst het meermalige gebruik van bepaalde voorstellingen op de populariteit van deze voorstellingen binnen de Friese visuele religieuze cultuur in de achttiende eeuw.

¹⁵⁵ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 126.

¹⁵⁶ Regn. Steensma, *Verbeeld vertrouwen: de mens tussen kruishout en doodskop* (Baarn: Bosch & Keuning, 1975), 11.

¹⁵⁷ Met uitzondering van de voorstelling van Abrahams offerande op de preekstoel van Hardegarijp.

¹⁵⁸ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 31.

Tabel 2: Schematisch overzicht van de Bijbelse taferelen op de negen preekstoelen.

Kuippanelen (v.l.n.r.)	Eerste paneel	Tweede paneel	Derde paneel	Vierde paneel	Vijfde paneel
Kimswerd (1695)	Adam & Eva	Abrahams offerande	Jacobs droom	De koperen slang	Petrus en Johannes genezen een kreupele man
Schalsum (1711)					Het Laatste Avondmaal
Workum (1718)	Genezing van een zieke vrouw	Genezing van een lamme	Genezing van meerdere zieken	Opwekking van Lazarus	Petrus uit de gevangenis bevrijdt
Tjerkwerd (1725)		Gelijkenis van de splinter en de balk	Jacobs droom	Abrahams offerande	
Wijnaldum (1728)	Abrahams offerande	Jacobs droom	Geboorte van Jezus	Opstanding van Jezus	Het Laatste Oordeel
Lemmer (1745)		Opwekking van Lazarus ¹⁵⁹		Opwekking van de jongeling van Nain ¹	Opwekking van het dochtertje van Jaïrus ¹
Longerhouw (1757)	Geboorte van Jezus	Kruisiging van Jezus	Opstanding van Jezus	Hemelvaart van Jezus	Het Laatste Oordeel
Sexbierum (1768)	Gelijkenis van de Barmhartige Samaritaan				
Mantgum (1781)	Gesprek met Nikodemus	Genezing van de waterzuchtige	Gesprek over de overspelige vrouw	Twaalfjarige Jezus in de tempel	Gesprek met de Samaritaanse Vrouw

¹⁵⁹ Zoals al genoemd in de beschrijving bevinden de voorstellingen op de preekstoel te Lemmer zich op de voorpanelen op de verzwaring onder de kuip en dus niet op de kuippanelen zelf.

5. DE ICONOGRAFISCHE INTERPRETATIE

5.1 ICONOGRAFISCHE INTERPRETATIE VAN DE PREEKSTOEL TE KIMSWERD

De meest gangbare interpretatie is dat de voorstellingen op de preekstoel van Kimsward niet alleen een verwijzing zijn naar het afgebeelde Bijbelverhaal, maar ook naar andere Bijbelverhalen. De eigentijdse Statenvertaling heeft kanttekeningen waarin verwijzingen werden gemaakt naar andere Bijbelverhalen. Volgens de interpretatie liet de houtsnijder een clou achter op het ruggeschot van de preekstoel. Zoals eerder beschreven staat hierop een Bijbelboek versierd met ranken, kwasten en draperieën. Het boek is echter achterstevoren weergegeven met de rug van het boek aan de rechterkant. Dit zou betekenen dat dit boek van rechts naar links hoort worden te lezen en zou dan een verwijzing zijn naar de Hebreeuwse Bijbel, oftewel het Oude Testament. Het doek wat over het boek heen hangt symboliseert dat het Oude Testament nog verhuld is en pas volledig kan worden begrepen met hulp van het Evangelie. De symboliek op het ruggeschot, de voorstellingen op de kuip en de verwijzingen uit de Statenvertalingen benadrukken dus het verband tussen het Oude en Nieuwe Testament.¹⁶⁰

Deze interpretatie is zeer aannemelijk, de verhouding tussen het Oude en Nieuwe Testament is een belangrijk thema op veel Friese kansels.¹⁶¹ De panelen met Oudtestamentische voorstellingen zouden een symbolische betekenis of verwijzing naar het Nieuwe Testament hebben die de voorstellingen een extra betekenis geven.¹⁶² Kerkgangers zouden bekend zijn met de toenmalige kanttekeningen in de Statenvertaling en zo de verbinding kunnen maken tussen het Oude en Nieuwe Testament. Gaat deze interpretatie wel op voor elke voorstelling op de kansel? Is met behulp van de kanttekeningen in de Statenvertaling bij elk paneel ook een secundaire betekenis te ontdekken?

5.1.1 HET EERSTE PANEEL: DE ZONDEVAL

Het eerste paneel geeft de zondeval weer, de schending van Gods verbod om van de boom van kennis van goed en kwaad te eten. Dit verhaal wordt in de Bijbel beschreven in hoofdstuk drie van Genesis. Als wij de kanttekeningen in de Statenvertaling bij dit verhaal bekijken zijn er twee verwijzingen naar het Nieuwe Testament die ons meer kunnen vertellen over een mogelijke secundaire betekenis van de voorstelling. De eerste verwijzing staat in het eerste vers van Genesis 3 en verwijst naar 2 Korintiërs 11:3 (SV): “Doch ik vrees dat niet enigszins, gelijk de slang Eva door haar arglistigheid bedrogen heeft, also uw zinnen bedorven worden, *om af te wijken* van de eenvoudigheid, die in Christus is.” In de kanttekening zelf wordt de verwijzing naar 2 Korintiërs gebruikt om te verduidelijken waarom de duivel ook wel slang of serpent wordt genoemd. Het zou ook een extra betekenis kunnen geven aan de kijker doordat hij of zij vergeleken wordt met Eva in deze passage. De kijker wordt herinnerd aan zijn of haar eigen zondigheid en hoe makkelijk het is om als mens ten prooi te vallen aan het kwade.

De tweede verwijzing staat in het vijftiende vers van Genesis 3 en verwijst naar 1 Johannes 3:8 (SV): “Die de zonde doet, is uit den duivel; want de duivel zondigt van den beginne. Hiertoe is de Zoon van God geopenbaard, opdat Hij de werken des duivels verbreken zou.” De tweede kanttekening probeert aan te tonen dat hier in Genesis 3 de eerste Evangelische belofte gedaan wordt door God.¹⁶³ In vers vijftien van Genesis 3 (SV) wordt namelijk gezegd: “En Ik zal vijandschap zetten tussen u en tussen deze vrouw, en tussen uw zaad en tussen haar zaad; datzelve zal u de kop vermorzelen, en gij zult het de verzenen

¹⁶⁰ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 110.

¹⁶¹ Ibid., 108.

¹⁶² K. Dijkstra, *Christelijke symbooltaal* (Bosch & Keuning: Baarn, 1982), 24.

¹⁶³ Het gaat hier om de zevenentwintigste kanttekening waarin staat: “Dit zaad is eigenlijk alleen de Heere Christus, de eniggeboren Zoon Gods, Die uit de vrouw, een maagd zijnde, door de werking van Gods Geest in de volheid des tijds geboren worden, om door de verdienste Zijns doods en de kracht Zijns Geestes, den duivel al zijn geweld te benemen, en hem onder Zijn en Zijnder gemeente voeten te vertreden. Zie Ps. 110:1. Joh. 12:31. Rom. 16:20. Hebr. 2:14. 1 Joh. 3:8. dit is de eerste evangelische belofte des levens, gesteld tegen de eerste, voorgaande aanzegging des doods.”

vermorzelen.” Het zaad van Eva zou hier dus Christus zijn die zal strijden met de geest van de duivel volgens de kanttekening. De voorstelling kan de kijker dan ook wijzen op deze belofte dat Christus op aarde zou komen en zou sterven om zo op het kwade te overwinnen. De artiest kan deze voorstellingen bedoeld hebben om niet alleen de kijker te herinneren aan de zondeval, maar ook aan Christus die uiteindelijk door zijn dood aan het kruis overwint op de zonde. Naast deze kanttekening zijn er ook nog andere Bijbelpassages die het verhaal van Adam en Eva verbinden met Christus. Zo wordt in Romeinen 5:14 en 1 Korintiërs 15:45 Jezus genoemd als de tweede/laatste Adam. Door het offer van Jezus wordt de zonde van de eerste Adam tenietgedaan.¹⁶⁴

Uit de eerste kanttekening waarin verwezen wordt naar 2 Korintiërs 11 zou ook nog een andere betekenis gehaald worden. In dit hoofdstuk waarschuwt Paulus de gemeente in Korinthe voor diegene die een andere Jezus prediken. Hij is bang dat mensen worden verleid zoals Eva door de slang in hof van Eden. Hij waarschuwt voor valse apostelen die zich net als Satan vermommen. Deze valse apostelen doen zich voor als dienaars van gerechtigheid. De voorstelling van Adam en Eva die verleid worden door de slang kan als een waarschuwing dienen richting de kijker om waakzaam te zijn voor de Satan en zijn valse apostelen die een ander of afwijkend geloof verkondigen. Alleen vanaf deze preekstoel en in deze kerk wordt het ware Christelijke geloof verkondigt.

5.1.2 HET TWEEDE PANEEL: HET OFFER

Het tweede paneel laat een voorstelling zien van het offer van Isaak. God stelt Abraham op de proef door hem te vragen zijn zoon Isaak te offeren. In de kanttekeningen is met name één verwijzing interessant om een secundaire betekenis te ontdekken. In het tweede vers van Genesis 22 wordt verwezen naar Romeinen 8:32 (SV): “Die ook Zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, maar heeft Hem voor ons allen overgegeven, hoe zal Hij ons ook met Hem niet alle dingen schenken?” Met deze verwijzing wordt de verbinding gemaakt tussen Abrahams offerande en de kruisdood van Jezus. God voorkwam dat Abraham zijn zoon Isaak offerde, maar God zelf offer zijn eigen zoon Jezus op voor de mensheid. Deze interpretatie van het offer van Isaak heeft een lange traditie binnen het Christendom.¹⁶⁵ Deze verbinding wordt nog eens versterkt door een andere kanttekening in het tweede vers van Genesis 22, namelijk een verwijzing naar 1 Petrus 2:24(SV): “Die Zelf onze zonden in Zijn lichaam gedragen heeft op het hout; opdat wij, der zonden afgestorven zijnde, der gerechtigheid leven zouden, door Wiens striemen gij genezen zijt.” Met deze verwijzing wordt opnieuw de verbinding gelegd tussen Abrahams offerande en de kruisdood van Jezus. Opnieuw wordt benadrukt hoe Abraham het offer van zijn zoon bespaard bleef, maar hoe God wel zijn eigen Zoon offerde. Als een extra verbinding tussen de twee verhalen wordt het brandhout van het offer van Isaak vergeleken met het kruishout van Jezus. Zowel Isaac als Jezus droegen het hout voor het offer op hun schouders.¹⁶⁶

Een andere mogelijk betekenis die aan de voorstellingen zou kunnen worden verbonden is het belang van geloof. In het derde vers van Genesis 22 wordt verwezen naar Hebr. 11:19.¹⁶⁷ In deze brief van de apostel Paulus vertelt hij over voorbeelden van geloof door de eeuwen heen. Een voorbeeld die hij daarin noemt is Abraham: “**17** Door het geloof heeft Abraham, als hij verzocht werd, Izak geofferd, en hij, die de beloften ontvangen had, heeft zijn eniggeborene geofferd, **18** (Tot denwelke gezegd was: In Izak zal u het zaad genoemd worden) overleggende, dat God machtig was, *hem* ook uit de doden te verwekken; **19**

¹⁶⁴ “Adam and Eve,” in *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-18>.

¹⁶⁵ “Abraham.” in *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-10>.

¹⁶⁶ Dijkstra, *Christelijke symbooltaal*, 25.

¹⁶⁷ Het gaat hier om de achtste kanttekening waarin staat: “Abraham is terstond vaardig, overwinnende vlees en bloed, en vastelijk gelovende dat God, niettegenstaande dit alles, zijn beloften zou volbrengen, als machtig zijnde om hem Izak uit de doden weder te geven, hetwelk ook naar gelijkenis geschied is, gelijk de apostel betuigt, Hebr. 11:19.”

Waaruit hij hem ook bij gelijkenis wedergekregen heeft.” (Hebr. 11:17-19 [SV]). Abraham wordt geroemd door Paulus door zijn bijzonder sterke geloof en vertrouwen in God. Dit verband tussen geloof en Abraham wordt door Paulus ook benadrukt in Galaten 3. In het achttiende vers van Genesis 22 staan in de kanttekeningen verwijzingen naar Galaten 3:8 en Galaten 3:29. In Galaten 3 benadrukt Paulus dat christenen gerechtvaardigd worden door hun geloof en vertrouwen in God. Niet door het naleven van de wet, dat is juist een gevolg van het geloof. Paulus gebruikt hierbij Abraham als voorbeeld. Hij is iemand die vertrouwd op God en daardoor gezegend werd: “En in uw zaad zullen gezegend worden alle volken der aarde, naardien gij Mijn stem gehoorzaam geweest zijt.” (Gen. 22:18 [SV]). Paulus stelt dat iedereen die vanuit het geloof leeft en God vertrouwt ook een nazaat van Abraham is en daarmee gezegend is.

“6 Gelijkerwijs Abraham Gode geloofd heeft, en het is hem tot rechtvaardigheid gerekend; 7 Zo verstaat gij dan, dat degenen, die uit het geloof zijn, Abrahams kinderen zijn. 8 En de Schrift, te voren ziende, dat God de heidenen uit het geloof zou rechtvaardigen, heeft te voren aan Abraham het Evangelie verkondigd, *zeggende*: In u zullen al de volken gezegend worden. 9 Zo dan, die uit het geloof zijn, worden gezegend met den gelovigen Abraham.” (Gal. 3:6-9 [SV]).

Ook de andere verwijzing in de kanttekening benadrukt dit punt: “En indien gij van Christus zijt, zo zijt gij dan Abrahams zaad, en naar de belofenis erfgenamen.” (Gal. 3:29 [SV]). Deze voorstelling verwijst dus niet alleen naar het bijzondere offer van Jezus, maar Abraham belichaamt ook het ultieme geloof en vertrouwen in God. Deze focus op het belang van geloof in het rechtvaardigen van mensen is zeer belangrijk voor Protestanten. Opvallend is dat deze gedeelten uit Galaten ook symbool staan voor wat er op de andere panelen van de preekstoel gebeurt. Paulus verbindt het Evangelie met het verhaal van Abraham om er een nieuwe betekenis aan te geven. Dit vindt ook plaats binnen de kanttekeningen van de Statenvertaling. De verwijzingen naar het Nieuwe Testament geven nieuwe betekenissen aan Oudtestamentische verhalen. Die ons weer in staat stellen secundaire betekenissen te vinden van de voorstellingen op de preekstoel.

5.1.3 HET DERDE PANEEL: DE DROOM

Het derde paneel laat een voorstelling zien van Jakobs droom. Het is bij dit verhaal dat de kanttekeningen in de Statenvertaling ons weinig vertellen over een mogelijke verbinding met het Nieuwe Testament. De enige verwijzingen naar het Nieuwe Testament staan in het vijftiende vers van Genesis 28 (SV): “En zie, Ik ben met u, en Ik zal u behoeden overal, waarheen gij trekken zult, en Ik zal u wederbrengen in dit land; want Ik zal u niet verlaten, totdat Ik zal gedaan hebben, hetgeen Ik tot u gesproken heb.” De kanttekening verwijst hierbij naar Mattheüs 1:25 en Mattheüs 18:34, maar om voorbeelden te geven van de manier waarop “tot ik” wordt gebruikt in de bovenstaande zin. Een diepere betekenis valt dus niet te ontdekken in dit verhaal met behulp van de kanttekeningen. Het is mogelijk dat de ladder een verwijzing is naar de kruisiging van Jezus. Hierbij werd een ladder gebruikt, de ladder is onderdeel van de zogenoemde passiewerktuigen. Dit zijn voorwerpen die bij de lijdensweg van Jezus horen.¹⁶⁸

Een misschien aannemelijker secundaire betekenis kan worden ontdekt door een andere verbinding met het Nieuwe Testament. In de kanttekeningen staat deze niet vermeld, maar het verhaal van Jacobs droom wordt vaak verbonden met een gedeelte uit het eerste hoofdstuk van het Evangelie volgens Johannes. “50 Nathanaël antwoordde en zeide tot Hem: Rabbi! Gij zijt de Zone Gods, Gij zijt de Koning Israëls. 51 Jezus antwoordde en zeide tot hem: Omdat Ik u gezegd heb: Ik zag u onder de vijgeboom, zo gelooft gij; gij zult grotere dingen zien dan deze. 52 En Hij zeide tot hem: Voorwaar, voorwaar zeg Ik ulieden: Van nu aan zult gij den hemel zien geopend, en de engelen Gods opklimmende en nederdalende op den Zoon des mensen.” (Joh. 1:50-52 [SV]). Het op- en nederdalen van de engelen wordt gezien als een verwijzing naar de ladder die Jacob ziet in zijn droom. In Genesis 28 vers 12 wordt de ladder als volgt beschreven: “En

¹⁶⁸ "ladder." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T. D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1020>.

hij droomde; en ziet, een ladder was gesteld op de aarde, welker opperste aan de hemel raakte; en ziet, de engelen Gods klommen daarbij op en neder.” In het gedeelte uit Johannes gelooft Nathaniël dat Jezus de Messias is, omdat Hij al gezien had dat Nathaniël onder de vijgenboom zat. Door meemaken van dit wonder gelooft Nathaniël in Jezus. Daarop belooft Jezus zijn discipelen dat zij nog een groter wonder zullen zien, zij zullen engelen zien op- en neerdalen op Hem. De mensen die in hem geloven zullen dit wonder zien, hiermee zou geloof opnieuw een rol spelen in de secundaire betekenis. Opvallend is dan ook dat in de droom, Jacob een soortgelijke zegen van God meekrijgt als Abraham daarvoor.

“**13** En ziet, de HEERE stond op dezelve en zeide: Ik ben de HEERE, de God van uw vader Abraham, en de God van Izak; dit land, waarop gij ligt te slapen, zal Ik aan u geven, en aan uw zaad. **14** En uw zaad zal wezen als het stof der aarde, en gij zult uitbreken in menigte, westwaarts en oostwaarts, en noordwaarts en zuidwaarts; en in u, en in uw zaad zullen alle geslachten des aardbodems gezegend worden. **15** En zie, Ik ben met u, en Ik zal u behoeden overal, waarheen gij trekken zult, en Ik zal u wederbrengen in dit land; want Ik zal u niet verlaten, totdat Ik zal gedaan hebben, hetgeen Ik tot u gesproken heb.” (Gen. 28:13-15 [SV]).

Vanuit de eerdergenoemde uitleg van Paulus zou Jacob ook kunnen worden gezien als iemand die gezegend is door God, omdat hij vanuit zijn geloof leeft. Hij maakt deel uit van de belofte die is gedaan aan Abraham. Zou dit kunnen betekenen dat voor de toeschouwer destijds ook Jacob werd gezien als een voorbeeld vertrouwen en geloof in God. Misschien geeft deze voorstelling niet alleen weer dat degene die vanuit geloof leeft wonderen zal zien, maar ook gezegend zal worden door God.

Een andere manier waarop deze verwijzing naar Johannes 1:52 zou kunnen worden geïnterpreteerd is de ladder op voorstelling symbool staat voor Christus. In Genesis 28 wordt beschreven hoe de ladder op aarde staat en reikt tot in de bovenste hemel. De ladder vormt de verbinding tussen hemel en aarde. In Johannes zegt Jezus dat engelen op hem zullen op- en neerdalen. Daarmee neemt Hij de rol over van de ladder waarop de engelen van op- en neerdaalden in het verhaal van Jacob. Hij noemt zichzelf in dit vers ook de “zoon des mensen” hiermee vertegenwoordigd de mensen (de aarde), maar hij heeft ook een verbinding met de hemel als de zoon van God. Met de komst van het Evangelie krijgt de ladder van Jacob, weergegeven op het paneel, een nieuwe betekenis. Na de ladder fungeert nu Jezus als de verbinding tussen hemel en aarde, tussen God en de mensen.

5.1.4 HET VIERDE PANEEL: DE OMHOOG GEHEVEN SLANG

Op het vierde paneel is Mozes in de woestijn te zien met de koperen slang. Ook hier is in eerste instantie geen verwijzing te vinden in de kanttekeningen van de Statenvertaling die een mogelijke verbinding met het Nieuwe Testament laat zien. Wellicht omdat de verbinding met het Nieuwe Testament voor zich spreekt. In het derde hoofdstuk van het Evangelie volgens Johannes wordt namelijk een directe verbinding gemaakt.

“**12** Indien Ik ulieden de aardse dingen gezegd heb, en gij niet gelooft, hoe zult gij geloven, indien Ik ulieden de hemelse zou zeggen? **13** En niemand is opgevaren in den hemel, dan Die uit den hemel nedergekomen is, *namelijk* de Zoon des mensen, Die in de hemel is. **14** En gelijk Mozes de slang in de woestijn verhoogd heeft, alzo moet de Zoon des mensen verhoogd worden; **15** Opdat een iegelijk, die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe. **16** Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.” (Joh. 3:12-16 [SV])

In deze passage verwijst Jezus naar het verhaal van Mozes om te verduidelijken waarom hij gekruisigd moet worden. In de kanttekening van de Statenvertaling wordt bij Johannes 3:14 dan weer wel verwezen naar Numeri 21:9. De verbinding wordt dit keer van het Nieuwe naar het Oude Testament gemaakt. De koperen slang kan voor de kijker ook symbool staan voor de kruisdood van Jezus en de verlossing die hij daarmee brengt voor de mensheid. Ieder die in hem gelooft zal worden gered zoals de Israëlieten werden genezen

als ze opkeken naar de koperen slang.¹⁶⁹ Het gif van de slang kan worden gezien als de zonde die ontstond toen Adam en Eva verleid werden door de slang in het paradijs. Het gif is een product van de slang, de Satan. Jezus doet deze erfzonde teniet met zijn offer aan het kruis. Hierdoor worden degenen die in hem geloven gered uit de macht van de zonde. Opnieuw speelt het geloof een belangrijke rol bij een mogelijke interpretatie van deze voorstelling.¹⁷⁰

Opvallend is ook dat op deze wijze deze voorstelling kan worden verbonden met het eerste paneel. Het ontstaan van de zonde, weergegeven op het eerste paneel, wordt tenietgedaan door het offer van Christus voorgesteld op het vierde paneel. Deze verbinding wordt visueel versterkt door het afbeelden van de slang gewikkeld om het hout van de boom en de slang om de houten stok. Aan de hand van de bovenstaande passage uit Johannes 3 zou de voorstelling ook nog kunnen worden verbonden met het tweede en derde paneel. In het zestiende vers wordt benadrukt dat God zijn eniggeboren zoon opgeofferd heeft. Dit is te verbinden met Abraham die zijn zoon Isaac offert op het tweede paneel. In het dertiende vers benadrukt Jezus tegenover Nikodemus dat hij vanuit de hemel naar de aarde is gekomen om te spreken over hemelse dingen. Hiermee benadrukt Hij zijn rol als verbinding tussen hemel en aarde. Dit is ook een van de interpretatie van de voorstelling van Jacobs droom op het tweede paneel.

5.1.5 HET VIJFDE PANEEL: DE TEMPEL TE KIMSWERD

Op het laatste paneel zijn Johannes en Petrus weergegeven die een kreupele man genezen bij de tempel. Op dit paneel zien we de enige voorstelling uit het Nieuwe Testament op de preekstoel. Een kanttekening in het achtste vers van Handelingen 3 maakt een interessante verwijzing naar Jesaja 35:6 (SV): "Alsdan zal de kreupele springen als een hert, en de tong des stommen zal juichen; want in de woestijn zullen wateren uitbarsten, en beken in de wildernis." In Jesaja wordt met deze zin verwezen naar wat er zal gebeuren als God zijn volk komt verlossen. In de Statenvertaling wordt het verband gelegd met de komst van Jezus Christus op aarde. Voor de kijker kan het wonder van de genezing van de kreupel geborene man een verwijzing zijn naar Jezus zijn tijd op aarde en de wonderen die hij verrichtte. Petrus zelf noemt Jezus ook als hij de man geneest: "En Petrus zeide: Zilver en goud heb ik niet, maar hetgeen ik heb dat geve ik u; in den Naam van Jezus Christus, den Nazarener, sta op en wandel!" (Han. 3:6 [SV]).

Heeft deze voorstelling dan alleen een diepere betekenis als verwijzing naar de wonderen van Jezus? Als we verder lezen in Handelingen 3 wordt al gauw duidelijk waarom er specifiek is gekozen om deze voorstelling weer te geven op de preekstoel. Nadat hij de man heeft genezen spreekt Petrus namelijk de mensen in de tempel toe. Hij vertelt ze over Jezus en hoe hij de Messias is die God heeft beloofd. "18 Maar God heeft alzo vervuld, hetgeen Hij door den mond van al Zijn profeten tevoren verkondigd had, dat de Christus lijden zou. 19 Betert u dan, en bekeert u, opdat uw zonden mogen uitgewist worden; wanneer de tijden der verkoeling zullen gekomen zijn van het aangezichts des Heeren," (Han. 3:18-19 [SV]). Er is bewust voor gekozen om op het laatste paneel van de preekstoel een verhaal af te beelden waarin zelf een preek gegeven wordt. In deze preek benadrukt Petrus onder andere de kracht van het geloof. "En door het geloof in Zijn Naam heeft Zijn Naam dezen gesterkt, dien gij ziet en kent; en het geloof, dat door Hem is, heeft hem deze volmaakte gezondheid gegeven, in uw aller tegenwoordigheid." (Han. 3:16 [SV]). Deze focus op de rol van het geloof en Christus kan als een thematisch verbinding gezien worden met de andere panelen van de preekstoel.

Dit is echter niet de enige thematische overeenkomst met de andere voorstellingen op de preekstoel. Ook worden personen afgebeeld op de andere panelen genoemd in deze toespraak. Zo worden Abraham, Isaac en Jacob genoemd. "De God Abrahams, en Izaks, en Jakobs, de God onzer vaderen heeft Zijn Kind Jezus verheerlijkt, Welken gij overgeleverd hebt en hebt Hem verloochend, voor het aangezicht van Pilatus, als hij oordeelde, dat men Hem zoude loslaten." (Han. 3:13 [SV]). De belofte die God doet aan

¹⁶⁹ "brazen serpent, the." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-255>.

¹⁷⁰ Dijkstra, *Christelijke symboltaal*, 22.

Abraham na het offer van Isaak wordt genoemd in deze toespraak van Petrus. “Gijlieden zijt kinderen der profeten, en des verbonds, hetwelk God met onze vaders opgericht heeft, zeggende tot Abraham: En in uw zaden zullen alle geslachten der aarde gezegend worden.” (Han. 3:25 [SV]). In de kanttekeningen van de Statenvertaling wordt dan ook bij het bovenstaande vers een verwijzing gemaakt naar Genesis 22:18. Meer indirect kan de nadruk op Jezus zijn verbinding met hemel en aarde als verwijzing naar Jacob's droom gezien worden en het idee dat Jezus nu fungeert als de ladder tussen hemel en aarde. “God, opgewekt hebbende Zijn Kind Jezus, heeft Denzelve eerst tot u gezonden, dat Hij u lieden zegenen zou, daarin dat Hij een iegelijk *van u* afkere van uw boosheden.” (Han. 3:26 [SV]). Ook Mozes wordt genoemd in de toespraak van Petrus. “Want Mozes heeft tot de vaders gezegd: De Heere, uw God, zal u een Profeet verwekken, uit uw broeders, gelijk mij; Dien zult gij horen, in alles, wat Hij tot u spreken zal.” (Han. 3:22 [SV]). Adam en Eva worden niet direct genoemd in Petrus zijn preek. Er wordt wel verwezen naar de God onzer vaders in het dertiende vers, maar in deze zin lijkt meer de meer de aartsvaders Abraham, Isaak en Jacob bedoeld te worden. Een verbinding zou kunnen gemaakt worden door middel van het eerdergenoemde idee van Jezus als de tweede Adam. Zijn komst en het offer aan het kruis stelt mensen in staat om los te komen van de macht van de zonde, die ontstaan is bij Adam en Eva, zoals in het zesentwintigste vers staat.

Het laatste paneel stelt ons in staat de vijf panelen op de preekstoel met elkaar op verschillende manier te verbinden. Daarnaast laat het de kijker ook de manier zien waarop deze voorstellingen kunnen worden geïnterpreteerd. In zijn toespraak gebruikt Petrus namelijk oudtestamentische figuren en verhalen. Deze gebruikt hij om zijn boodschap te ondersteunen en daarmee plaatst hij deze oudtestamentische elementen in een nieuwe perspectief. Ditzelfde principe hebben wij toegepast bij het zoeken naar interpretaties van de kuippanelen aan de hand van de kanttekeningen in de Statenvertaling. Het idee uitgebeeld op het ruggeschot wordt versterkt door de toespraak van Petrus. Verhalen uit het Oude Testament krijgen een nieuwe betekenis vanuit het Evangelie.

Een ander detail op de laatste voorstelling zou met dit idee nog een stap verder kunnen gaan. De tempel van Salomo waar Johannes en Petrus voor staan toont sterke overeenkomsten met het interieur van de Laurentiuskerk. Voornamelijk de getordeerde kolommen omgewrongen met een loof van bladeren en Korinthische kapitelen (Salomonische zuilen) doen sterk denken aan de ruimte waar de preekstoel in staat. Wordt hier de Laurentiuskerk vergeleken met de tempel van Salomo? Het was vrij gebruikelijk om gebouwen op een eigentijdse manier weer te geven en het gebruiken van deze zuilen was destijds populair.¹⁷¹ Het zou dus een toevalligheid kunnen zijn, maar het zou ook nog een extra betekenis kunnen geven aan de gehele preekstoel. Kimsword is nu de ‘tempel’ waar mensen vanaf deze preekstoel preken horen over (en kunnen kijken naar) dezelfde verhalen als in de toespraak van Petrus. Misschien heeft de artiest er daarom voor gekozen om niet de toespraak van Petrus af te beelden, maar de genezing die daarvoor plaatsvindt. Het preken wordt nu niet langer gedaan door Petrus zelf, maar door de dominee boven op deze preekstoel.

¹⁷¹ Verschoor - van der Werf, “Het meubilair in de kerk te Kimsword,” 158.

5.2 ICONOGRAFISCHE INTERPRETATIE VAN DE PREEKSTOEL TE WIJNALDUM

Wat betreft de voorstellingen op de preekstoel te Wijnaldum is er niet per se een gangbare interpretatie. De voorstellingen zijn meerdere keren beschreven, maar een gedeeld thema of mogelijke secundaire betekenissen van deze voorstellingen wordt niet voorgesteld in de bestaande literatuur. Ook zijn er geen hints aanwezig op de preekstoel die ons in de richting kunnen wijzen van mogelijke interpretaties van de voorstellingen zoals op het ruggeschot in Kimsward. Echter zoals al eerder genoemd is de relatie tussen het Oude en Nieuwe Testament een belangrijk thema op veel Friese kansels.¹⁷² Het feit dat op deze preekstoel verhalen uit beide gedeelten zijn afgebeeld is wellicht een hint dat dit thema van belang is bij de iconografische interpretatie van deze voorstellingen.

5.2.1 HET EERSTE PANEEL: HET OFFER

Op het eerste paneel is dus een voorstelling te zien van Abraham die door God op de proef is gesteld om zijn zoon Isaak te offeren. Dit verhaal wordt beschreven in het tweeëntwintigste hoofdstuk van het Bijbelboek Genesis. Net als bij de preekstoel te Kimsward zijn aan de hand van de eigentijdse Statenvertalingen verbindingen te maken met het Nieuwe Testament. De eerste verwijzingen staan bij het woord neem: "En Hij zeide: Neem nu uw zoon, uw enige, dien gij liefhebt, Izak, en ga heen naar het land Moria, en offer hem aldaar tot een brandoffer, op een van de bergen, dien Ik u zeggen zal." (Gen. 22:2 [SV]). In de kanttekening wordt onder andere verwezen naar het achtste hoofdstuk van Paulus zijn brief aan de Romeinen.¹⁷³ Hierin staat het volgende: "Die ook Zijn eigen Zoon niet gespaard heeft, maar heeft Hem voor ons allen overgegeven, hoe zal Hij ons ook met Hem niet alle dingen schenken?" (Rom. 8:32 [SV]). Paulus gebruikt hier het offer van Jezus om aan te tonen hoeveel God de mensen liefheeft en dat christenen mogen vertrouwen op Zijn liefde. Door deze verwijzing wordt de verbinding gemaakt tussen de kruisdood van Jezus en het offer van Isaak. Zowel Abraham als de Vader offeren hun zoon en hoewel God het offer van Isaac uiteindelijk voorkwam geldt dit niet voor het offer van zijn zoon Jezus.

Deze vergelijking tussen offer van Isaak en Jezus wordt nog eens versterkt door de andere verwijzing in de kanttekening naar de eerste brief van Petrus. "Die Zelf onze zonden in Zijn lichaam gedragen heeft op het hout; opdat wij, der zonden afgestorven zijnde, der gerechtigheid leven zouden; door Wiens striemen gij genezen zijt." (1 Petr. 2:24 [SV]). Petrus benadrukt hoe het lijden van Jezus de mens heeft gerechtvaardigd. Volgens Petrus zouden christenen net als Christus bereid moeten zijn te lijden. Het hout van het kruis van Jezus wat in dit vers wordt genoemd kan vergeleken met het hout wat wordt gebruikt voor het brandoffer van Isaak. Zowel Isaak als Jezus droegen het hout voor hun offers op hun schouders. Het offer van Isaak wordt al lang gebruikt binnen het christendom om te verwijzen naar de kruisdood van Jezus zonder deze ook daadwerkelijk af te beelden.¹⁷⁴

Een andere mogelijke interpretatie, net als bij de preekstoel te Kimsward, is dat deze voorstelling de rol van het geloof benadrukt. De focus ligt dan niet op Isaak en hoe hij symbool staat voor Jezus, maar op Abraham en zijn geloof en vertrouwen in God. Zo wordt er in een kanttekening in het derde vers van Genesis 22 verwezen naar Hebr. 11:19. In dit gedeelte prijst Paulus het geloof van Abraham.

¹⁷² van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 108.

¹⁷³ Het gaat hier om de vierde kanttekening waarin staat: "Elk woord kon des vaders hart doorsnijden. Dit en hetgeen onder Gen. 22:6,9,10, verhaard wordt, kan ons enigzins afbeelden het genadewerk Gods, die zijn eigen, welbeminden Zoon niet gespaard, maar voor ons allen overgeven heeft, om onze zonden te dragen op het hout; Rom. 8:32; 1 Petr. 2:24."

¹⁷⁴ "Abraham." in *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T. D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-10>.

“**17** Door het geloof heeft Abraham, als hij verzocht werd, Izak geofferd, en hij, die de beloften ontvangen had, heeft zijn eniggeborene geofferd, **18** (Tot denwelke gezegd was; In Izak zal u het zaad genoemd worden) overleggende, dat God machtig was, *hem* ook uit de doden te verwerken, **19** Waaruit hij hem ook bij gelijkenis wedergekregen heeft.” (Hebr. 11:17-19 [SV]).

De focus op het geloof van Abraham wordt nog eens versterkt met verwijzingen naar Galaten 3:8 en 3:29 in het achttiende vers van Genesis 22. In Galaten 3 benadrukt Paulus het belang van het geloof in de rechtvaardiging van christenen. Zij worden gerechtvaardigd door hun geloof en niet door het naleven van de wet. Hij noemt hierbij als voorbeeld Abraham die werd beloond voor zijn vertrouwen en geloof in God.

“**6** Gelijkerwijs Abraham Gode geloofd heeft, en het is hem tot rechtvaardigheid gerekend; **7** Zo verstaat gij dan, dat degenen, die uit het geloof zijn, Abrahams kinderen zijn. **8** En de Schrift, te voren ziende, dat God de heidenen uit het geloof zou rechtvaardigen, heeft te voren aan Abraham het Evangelie verkondigd, *zeggende*: In u zullen al de volken gezegend worden. **9** Zo dan, die uit het geloof zijn, worden gezegend met den gelovigen Abraham.” (Gal. 3:6-9 [SV]).

Paulus stelt dat ieder die vanuit het geloof leeft zal worden gerechtvaardigd zoals Abraham. Het belang van het geloof voor de rechtvaardiging van mensen is zeer belangrijk binnen de protestantse theologie. Abraham kan door de brieven van Paulus worden gezien als een voorbeeld van iemand die vanuit dit geloof leeft en daardoor gerechtvaardigd is. Deze interpretatie van de voorstelling zou zeker passen binnen een protestants interieur. De voorstelling op de preekstoel kan dus voor de toeschouwer niet alleen een verwijzing zijn geweest naar het offer van Christus, maar laat de kijker ook zien wat het betekent om als christen vanuit het geloof te leven. Vanuit geloof en vertrouwen in God te leven.

5.2.2 HET TWEEDE PANEEL: DE DROOM

Op het tweede paneel is een voorstelling te zien van Jakobs droom. Net zoals bij de voorstelling op de preekstoel van Kimsword zijn er geen bruikbare verwijzingen naar het Nieuwe Testament binnen de kanttekening van de Statenvertaling. Misschien staan er geen verwijzingen, omdat de verbinding met het Nieuwe Testament voor zich spreekt. In het eerste hoofdstuk van het Evangelie volgens Johannes wordt de ladder, die Jakob in zijn droom ziet, namelijk opnieuw beschreven.

“**50** Nathanaël antwoordde en zeide tot Hem: Rabbi! Gij zijt de Zone Gods, Gij zijt de Koning Israëls. **51** Jezus antwoordde en zeide tot hem: Omdat Ik u gezegd heb: Ik zag u onder de vijgeboom, zo gelooft gij; gij zult grotere dingen zien dan deze. **52** En Hij zeide tot hem: Voorwaar, voorwaar zeg Ik ulieden: Van nu aan zult gij den hemel zien geopend, en de engelen Gods opklimmende en nederdalende op den Zoon des mensen.” (Joh. 1:50-52 [SV]).

Het opklimmen en nederdalen van de engelen is vergelijkbaar met dat van de engelen op de ladder in Genesis 28. In dit gedeelte uit Johannes vertelt Nathaniël dat hij gelooft dat Jezus de Messias is, omdat Jezus zonder Nathaniël te hebben gezien weet dat hij onder de vijgenboom zat. Daarop belooft hij zijn discipelen dat zij nog veel grotere wonderen zullen zien, zoals het op- en nederdalen van engelen op Hem. Door dit verband zou de ladder uit Jakobs droom kunnen worden geïnterpreteerd als een belofte aan de toeschouwer.

Diegene die geloven in Jezus zullen grotere wonderen zien zoals het op- en nederdalen van de engelen.¹⁷⁵

De voorstelling zou ook een andere betekenis kunnen hebben. In Genesis 28:12 (SV) staat: "En hij droomde; en ziet, een ladder was gesteld op de aarde, welker opperste aan de hemel raakte; en ziet, de engelen Gods klommen daarbij op en neder." Hierin wordt genoemd dat de ladder een verbinding maakt tussen de aarde en de hemel. In Joh. 1:52 worden zowel de aarde als hemelse aspecten van Jezus benadrukt. Jezus zegt dat zijn discipelen zullen zien hoe de hemel wordt geopend, maar noemt zichzelf tegelijk de "Zoon des mensen" en benadrukt daarmee hoe hij de aardse mensen vertegenwoordigt. Jezus kan worden gezien als de ladder die de verbinding tussen hemel en aarde weer mogelijk maakt. Door zijn leven en zijn offer aan het kruis maakt hij een verbinding tussen de mens en God weer mogelijk.

5.2.3 HET DERDE PANEEL: DE GEBOORTE

Op het derde paneel is een voorstelling te zien van de geboorte van Jezus volgens het Lucas evangelie (Luc. 2:1-20 [SV]). In de kanttekeningen zijn geen verwijzingen te vinden naar het Oude Testament die kunnen helpen een secundaire betekenis van deze voorstelling te vinden. In het vierde vers van Lucas 2 wordt in een kanttekening verwezen naar het Oude Testament om te verduidelijken waarom Bethlehem ook wel de stad van David genoemd wordt. Een verbinding die vaak voorkomt tussen het Oude Testament en het geboorteverhaal van Jezus komt uit Jesaja 1. Hierin staat namelijk: "Een os kent zijn bezitter, en een ezel de krib zijns heren; *maar* Israël heeft geen kennis, Mijn volk verstaat niet." (Jes. 1:3 [SV]). De os en ezel, die in veel voorstellingen van de geboorte van Jezus worden afgebeeld, verwijzen naar deze tekst in Jesaja. Ze worden afgebeeld om aan te tonen dat Jezus de geprofeteerde Messias. Zelfs de os en de ezel herkennen hun Heer en aanbidden Hem. Op het paneel is de os afgebeeld met hoorns en kijkt het dier naar de toeschouwer. De ezel staat achter de os en eet vanuit een hoge voederbak. Het toevoegen van de ezel en os in voorstellingen van het geboorteverhaal is ontstaan door het Pseudo-Mattheüs evangelie. Deze apocrief van het Nieuwe Testament is rond de achtste/negende eeuw ontstaan en heeft elementen toegevoegd aan de geboorteverhalen uit Mattheüs en Lucas.¹⁷⁶ De voorstelling volgt is dus niet alleen gebaseerd op de tekst uit Lucas, maar ook op deze oude christelijke traditie.

Het afbeelden van de os kan daarnaast een verwijzing zijn naar de evangelist Lucas. De os is zijn evangelisten symbool aangezien zijn evangelie begint met een reukoffer van Zacharias, de os is een offerdier.¹⁷⁷ Het verhaal wat op de voorstelling te zien is, is gebaseerd op het geboorteverhaal uit Lucas en niet het verhaal uit Mattheüs. Toch zou het mogelijk zijn dat het afbeelden van de os in de voorstelling een diepere betekenis heeft. De os wordt namelijk ook deels als het symbool gezien van de Lucas omdat hij in zijn evangelie meer nadruk legt op het offer van Jezus. Lucas benadrukt dat Jezus het lijden moet ondergaan om de wereld te redden. De os, het offerdier, staat hiermee ook symbool voor het offer van Jezus.¹⁷⁸ Hiermee wordt in de voorstelling van Zijn geboorte al duidelijk waarvoor hij op aarde is gekomen. De kruisiging van Jezus is niet afgebeeld op de preekstoel misschien is het afbeelden van de os een subtiele hint hiernaar zonder de scène daadwerkelijk uit te beelden. Het zou dan niet alleen gaan om de geboorte van Jezus, maar ook om de verlossing die daarmee gebracht wordt.

¹⁷⁵ "ladder." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1020>.

¹⁷⁶ "Pseudo-Matthew, Gospel of." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray. (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1442>.

¹⁷⁷ "Evangelists, the Four." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray. (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-634>.

¹⁷⁸ E. Adams, *Parallel lives of Jesus: four Gospels, one story* (Louisville: Westminster John Knox Press, 2011), 82.

5.2.4 HET VIERDE PANEEL: DE OPSTANDING

Op het vierde paneel is een voorstelling van de opstanding van Christus te zien. Deze opstanding is al eeuwenlang een populair thema binnen de christelijke kunst. De opstanding van Jezus wordt niet precies in alle vier de evangeliën beschreven, maar de vondst van zijn lege graf wel. Alhoewel er in deze beschrijvingen ook onderling veel verschillen zijn. De opstanding die is weergegeven op het vierde paneel is gebaseerd op het Evangelie van Mattheüs. Alleen in deze versie van het verhaal van de opstanding worden de wachters bij het graf beschreven. Zoals al genoemd bij de iconografische beschrijving van het paneel zijn er in deze voorstelling twee momenten tegelijk weergegeven: de opstanding van Jezus en het schrikken van de wachters. In het Evangelie van Mattheüs schrikken de wachters namelijk door een engel die verschijnt en de steen voor het graf wegrolt. Op het paneel is dus de opstanding van Jezus afgebeeld als datgene waardoor de wachters schrikken. Dit komt vaker voor bij voorstellingen van de opstanding. De opstanding van Jezus wordt dan afgebeeld met een ander moment zoals het schrikken van de wachters of de aankomst van de vrouwen bij het graf ter dramatisering.¹⁷⁹

De voorstelling is gebaseerd op Mattheüs 18, opvallend is dat hierin de hemelvaart niet expliciet wordt genoemd. Het Evangelie eindigt met opstanding van Jezus en, in de laatste vijf verzen, de opdracht die Hij in Galilea meegeeft aan zijn discipelen. Er staat niet beschreven dat hij wordt opgenomen in de hemel zoals in het Evangelie van Lucas en Marcus.¹⁸⁰ Met het ontbreken van een expliciete hemelvaart in het verhaal van Mattheüs zou het mogelijk zijn dat met de opstanding uit het graf misschien ook al wordt gerefereerd naar het feit dat Jezus hiermee zal terugkeren naar de hemel. Op de afbeelding stapt Christus bovendien niet uit het graf, maar lijkt hij er meer bovenuit te stijgen. Het zou betekenen dat op dit paneel de drie belangrijkste momenten uit het leven van Jezus zijn uitgebeeld op een voorstelling. Zijn dood aan het kruis door middel van het afbeelden van de drie kruizen op de berg Golgotha (te zien op de achtergrond van de voorstelling). De opstanding van Jezus uit het graf en daarmee ook het opstijgen van Christus naar de hemel. Er zouden dan opnieuw meerdere momenten zijn vastgelegd in deze voorstelling net als met de opstanding van Jezus en de wachters bij het graf. Een probleem met deze interpretatie is dat Jezus bij het geven van de opdracht verschijnt aan zijn discipelen. In Mattheüs 28:18 (SV) staat: "En Jezus, bij hen komende, sprak tot hen, zeggende: Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde." Jezus is op dat moment dus nog niet teruggekeerd naar de hemel en hierdoor lijkt deze interpretatie minder aannemelijk. Toch blijft de manier waarop Jezus is afgebeeld op de voorstelling opvallend.

Uit de Statenvertaling zijn geen kanttekeningen met daarin verwijzingen naar het Oude Testament die kunnen bijdragen aan een secundaire interpretatie van de voorstelling. Toch kan de opstanding van Christus verbonden worden met het Oude Testament. Met de opstanding gaan bepaalde profetieën uit het Oude Testament in vervulling, zoals die in Hosea. "1 Komt en laat ons wederkeren tot den HEERE, want Hij heeft verscheurd, en Hij zal ons genezen; Hij heeft geslagen, en Hij zal ons verbinden. 2 Hij zal ons na twee dagen levend maken; op den derden dag zal Hij ons doen verrijzen, en wij zullen voor Zijn aangezicht leven." (Hos. 6:1-2 [SV]). Jezus vervult hiermee zijn rol als Messias en de reden voor zijn komst op aarde, te zien op het derde paneel van de preekstoel. Door zijn dood en opstanding uit de dood heeft hij de schuld voor de zonden van de mensheid op zich genomen.

¹⁷⁹ "Resurrection." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1497>.

¹⁸⁰ In Lucas 24:51 (SV) staat "En het geschiedde, als Hij hen zegende, dat Hij van hen scheidde, en werd opgenomen in den hemel." In Marcus 16:19 (SV) staat "De Heere dan, nadat Hij tot hen gesproken had, is opgenomen in den hemel, en is gezeten aan de rechter *hand* Gods."

Andere betekenissen van de voorstelling zou wel kunnen gehaald worden uit de tekst in Mattheüs 18 zelf. Voornamelijk in het laatste gedeelte waarin Jezus een opdracht meegeeft aan zijn discipelen op een berg in Galilea kort na zijn opstanding uit het graf.

“**16** En de elf discipelen zijn heengegaan naar Galilea, naar den berg, waar Jezus hen bescheiden had. **17** En als zij Hem zagen, baden zij Hem aan; doch sommigen twijfelden. **18** En Jezus, bij hen komende, sprak tot hen, zeggende: Mij is gegeven alle macht in hemel en op aarde. **19** Gaat den henen, onderwijst al de volken, dezelve dopende in de Naam des Vaders, en des Zoons, en des Heiligen Geestes; lerende hen onderhouden alles, wat Ik u geboden heb. **20** En ziet, Ik ben met ulieden al de dagen tot de voleinding der wereld. Amen.” (Mat. 28:16-20 [SV]).

Deze opdracht door Jezus wordt binnen de christelijke traditie vaak als basis gebruikt voor het verspreiden van het christelijke geloof. In relatie tot de preekstoel zou het ook kunnen worden geïnterpreteerd. De opdracht om de mensen te onderwijzen in de lessen van Jezus wordt nu uitgevoerd vanaf de preekstoel. Het leren vindt nu plaats tijdens diensten in de Andreaskerk. Hoewel deze opdracht interessant is voor een mogelijke interpretatie is ook de rol van Jezus in deze passage belangrijk. Dit zedingsbevel komt namelijk voor in andere evangeliën, maar in Mattheüs wordt er vooral de nadruk gelegd op de macht van Christus. De voorstelling verwijst niet alleen naar de opstanding van Jezus, maar ook naar het moment waarop Hij belooft bij de mensen te blijven tot het eind der tijden. De artiest lijkt bewust gekozen te hebben om de Mattheüs versie van het opstandingsverhaal af te beelden, want op het laatste paneel van de preekstoel zien wij deze macht van Christus nog eens benadrukt wordt op de Dag des oordeels.

5.2.5 HET VIJFDE PANEEL: HET LAATSTE OORDEEL

Op het laatste paneel van de preekstoel is een zeer rijke voorstelling te zien van de Dag des oordeels. Dit is de dag waarop God een oordeel zal vellen over alle mensen. In de Bijbel zijn meerdere passages die refereren naar of deze dag beschrijven. Belangrijke passages zijn bijvoorbeeld die in Mattheüs 25.

“**31** En wanneer de Zoon des mensen komen zal in Zijn heerlijkheid, en al de heilige engelen met Hem, dan zal Hij zitten op den troon Zijner heerlijkheid. **32** En voor Hem zullen al de volken vergaderd worden, en Hij zal ze van elkander scheiden, gelijk de herder de schapen van de bokken scheidt. **33** En Hij zal de schapen tot Zijn rechter *hand* zetten, maar de bokken tot *Zijn linker hand*. **34** Alsdan zal de Koning zeggen tot degenen, die tot Zijn rechter *hand zijn*: Komt, gij gezegenden Mijns Vaders! beeft dat Koninkrijk, hetwelk u bereid is van de grondlegging der wereld.” (Mat. 25:31-34 [SV]).

In deze passage en andere wordt gesproken over de rol die Jezus Christus zal spelen op deze dag. Zoals we ook zien op het paneel zijn het de mensen aan Jezus zijn rechterhand die deel mogen uitmaken van het koninkrijk van God. Zij zijn gerechtvaardigd en hen wordt een eeuwig leven geschonken. De mensen die God echter afwijzen zijn te zien aan de linkerhand van Jezus, zij worden verbannen naar het eeuwige vuur. “Dan zal Hij zeggen ook tot degenen, die ter linker *hand zijn*: Gaat weg van Mij, gij vervloekten, in het eeuwige vuur, hetwelk den duivel en zijn engelen bereid is.” (Mat. 25:41 [SV]). Ook in het Bijbelboek Openbaring wordt deze dag beschreven.¹⁸¹

¹⁸¹ "Judgement, the Last." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-991>.

“**11** En ik zag een groten witten troon, en Dengene, Die daarop zat, van Wiens aangezicht de aarde en de hemel wegvloten, en geen plaats is voor die gevonden. **12** En ik zag de doden, klein en groot, staande voor God; en de boeken werden geopend; en een ander boek werd geopend, dat des levens is; en de doden werden geoordeeld uit hetgeen in de boeken geschreven was, naar hun werken. **13** En de zee gaf de doden, die in haar waren; en de dood en de hel gaven de doden, die in hen waren; en zij werden geoordeeld, een iegelijk naar hun werken. **14** En de dood en de hel werden geworpen in den poel des vuurs; dit is de tweede dood. **15** En zo iemand niet gevonden werd geschreven in het boek des levens, die werd geworpen in den poel des vuurs.” (Op. 20:11-15 [SV]).

Hoewel er qua details enkele verschillen zijn tussen de beschrijvingen spreken beide gedeelten over het veroordelen van de mensen naar het eeuwige leven of verdoemenis. In de kanttekening van deze passages wordt niet verwezen naar het Oude Testament, maar voornamelijk naar andere passages in het Nieuwe Testament die ook vertellen over de Dag des oordeels of onderdelen hiervan toelichten. Hoewel de verhouding tussen het Nieuwe en Oude Testament belangrijk is op veel Friese kansels en ook de betekenis van sommige panelen in Wijnaldum verrijkt, lijkt dit niet het centrale thema van de preekstoel. Zoals het laatste paneel misschien al verraaft, draait het op de voorstellingen van de preekstoel vooral om Jezus Christus en zijn verlossingswerk. De andere vier panelen kunnen namelijk allemaal in verband gebracht worden met de verlossing die Jezus met zich meebrengt. Het offer van Isaac verwijst naar het offer van Jezus aan het kruis, waar hij stierf voor de zonden van de mensheid. De ladder van Jacob benadrukt hoe Jezus de verbinding tussen hemel en aarde is. De band tussen de mensheid en God was verstoord door de zonde (erfzonde), maar deze wordt weer hersteld door Jezus. Bij de voorstelling van de geboorte van Jezus wordt benadrukt waarvoor hij op aarde is gekomen door middel van een os, een offerdier. De opstanding is voltooiing van deze verlossing van de zonde en verwijst wellicht ook naar de opstanding van alle mensen op de Dag des oordeels. Op het laatste paneel volbrengt Jezus zijn rol en oordeelt hij over de mensen. Mensen die in Jezus geloven en hem aanvaardden als de Verlosser van de mensheid mogen dan het eeuwige leven beërven. Dit Laatste Oordeel is dus de voltooiing van Jezus zijn verlossingswerk. De voorstellingen dienen voor de toeschouwer als herinnering aan Jezus en zijn rol als verlosser van de mensheid. Het laatste paneel dient als waarschuwing voor degenen die Gods geboden niet volgen en voor degenen die dat wel doen toont het de belofte van een eeuwig leven. Het verhaal van Jezus en zijn verlossing wordt dus niet alleen vanaf de preekstoel verkondigt, maar ook erop.¹⁸²

¹⁸² Regn. Steensma, “De voorstelling van ‘Het Laatste Oordeel’ in Friese kerken,” *Alde Fryske Tsjerken*, nr. 5 (2011): 6.

5.3 ICONOGRAFISCHE INTERPRETATIE VAN DE PREEKSTOEL TE MANTGUM

Waar bij de preekstoel van Wijnaldum geen duidelijke interpretatie van de voorstellingen in de bestaande literatuur te vinden is, is dat bij de kansel van Mantgum wel duidelijk het geval. Sytse ten Hoeve identificeert in *Friese preekstoelen* en *Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden* ontmoetingen met Jezus als het gedeelde thema tussen de panelen.¹⁸³ In *Friese kerken: een inleiding* wordt dit thema echter terecht verfijnd naar Jezus als leraar.¹⁸⁴ Op alle panelen op de preekstoel onderwijst namelijk Jezus ook de mensen die hij ontmoet. De relatie tussen het Oude en Nieuwe Testament lijkt op de kuippanelen in ieder geval een minder belangrijke rol te spelen. Bovendien zijn er op deze preekstoel alleen Bijbelse voorstellingen uit het Nieuwe Testament afgebeeld. Toch kan het ook bij deze preekstoel nuttig zijn om te kijken naar de verwijzingen in de toenmalige Statenvertaling. Zij kunnen ons misschien meer vertellen over de mogelijke betekenissen van de voorstellingen die door de toenmalige vervaardiger hierin verwerkt zijn.

5.3.1 HET EERSTE PANEEL: NIKODEMUS

Het eerste paneel geeft het gesprek tussen de farizeeër Nikodemus en Jezus. Hun ontmoeting wordt alleen beschreven in het Evangelie van Johannes (Joh. 3:1-21 [SV]). In de nacht komt Nikodemus met verschillende vragen bij Jezus. Jezus legt onder andere uit wat het betekent om opnieuw geboren te worden.

“**3** Jezus antwoordde en zeide tot hem: Voorwaar, voorwaar zeg Ik u: Tenzij dat iemand wederom geboren worde, hij kan het Koninkrijk Gods niet zien. **4** Nicodemus zeide tot Hem: Hoe kan een mens geboren worden, *nu* oud zijnde? Kan hij ook andermaal in zijner moeders buik ingaan, en geboren worden? **5** Jezus antwoordde: Voorwaar, voorwaar zeg Ik u: Zo iemand niet geboren wordt uit water en Geest, hij kan in het Koninkrijk Gods niet ingaan. **6** Hetgeen uit het vlees geboren is, *dat* is vlees; en hetgeen uit den Geest geboren is, *dat* is geest. **7** Verwonder u niet, dat Ik u gezegd heb: Gijlieden moet wederom geboren worden.” (Joh. 3:3-7 [SV]).

Jezus legt hier dus uit wat het is om als christen wedergeboren te worden. Na zijn gesprek met Nikodemus reist Jezus ook naar Judea om daar mensen te dopen. Het is mogelijk dat er door de vervaardiger bewust gekozen is voor deze les van Jezus over wedergeboorte aangezien de preekstoel zich in de dooptuin bevindt.

In zijn gesprek met Nikodemus praat Jezus niet alleen over de wedergeboorte vanuit de Geest. Hij benadrukt ook zijn rol als Messias en licht toe waarom Hij op aarde gekomen is. Dit doet Hij onder andere door zichzelf te vergelijken met de koperen slang in woestijn, zoals wij al hebben kunnen zien op de kansel van Kimswerd.

“**14** En gelijk Mozes de slang in de woestijn verhoogd heeft, alzo moet de Zoon des mensen verhoogd worden; **15** Opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe. **16** Want alzo lief heeft God de wereld gehad, dat Hij Zijn eniggeboren Zoon gegeven heeft, opdat een iegelijk die in Hem gelooft, niet verderve, maar het eeuwige leven hebbe.” (Joh. 3:14-16 [SV]).

Jezus bevestigt hier zijn goddelijke status en vat het belangrijkste aspect van de christelijke theologie kernachtig samen. Voor de toeschouwer herinnert deze voorstelling dus niet alleen aan de wedergeboorte, maar ook aan het geloof in Christus en de verlossing die Hij brengt. Het gesprek met Jezus maakt in ieder geval een grote impact op Nikodemus. Wellicht is er sprake van een wedergeboorte bij Nikodemus zelf?

¹⁸³ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 127.

¹⁸⁴ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 109.

Later pleit hij voor Jezus tegenover andere hogepriesters en farizeeën. “**50** Nicodemus zeide tot hen, welke des nachts tot Hem gekomen was, zijnde een uit hen: **51** Oordeelt ook onze wet den mens, tenzij dat eerst van gehoord heeft, en verstaat, wat hij doet?” (Joh. 7:50-51 [SV]). Volgens het Evangelie van Johannes is hij zelfs uiteindelijk aanwezig bij de graflegging van Jezus.

“**38** En daarna Jozef van Arimathea (die een discipel van Jezus was, maar bedekt om de vreze der Joden), bad Pilatus, dat hij mocht het lichaam van Jezus wegnemen; en Pilatus liet het toe. Hij dan ging en nam het lichaam van Jezus weg. **39** En Nicodemus kwam ook (die des nachts tot Jezus eerst gekomen was), brengende een mengsel van mirre en aloë; omtrent honderd ponden *gewichts*. **40** Zij namen dan het lichaam van Jezus, en bonden dat in linnen doeken met de specerijen, gelijk de Joden de gewoonte hebben van begraven. **41** En er was in de plaats, waar Hij gekruist was, een hof, en in den hof een nieuw graf, in hetwelk nog nooit iemand gelegd was geweest. **42** Aldaar dan legden zij Jezus, om de voorbereiding der Joden, overmits het graf nabij was.” (Joh. 19:38-42 [SV]).

In *Meditationes Vitae Christi*, een boek uit de veertiende eeuw trad meer in detail over het verwijderen van het lichaam van Christus van het kruis door Jozef en Nikodemus. Dit was een populair onderwerp binnen de middeleeuwse christelijke kunst. Er is ook nog een apocrief van het Nieuwe Testament genaamd het Evangelie van Nikodemus (of de Handelingen van Pilatus). Dit boek gaat over het proces, de kruisiging en het verblijf in de hel van Jezus.¹⁸⁵ De persoon Nikodemus kan dus op meerdere manier verbonden worden met het offer van Jezus. In hun gesprek vat Jezus op een duidelijke manier samen wat dit offer betekent en de artiest heeft ervoor gekozen om zich op dit verhaal te focussen. Dit gesprek en het levensverhaal van Nikodemus die hierna besluit Hem, tot op zekere hoogte, te volgen laten Jezus zijn kracht als leraar zien.

5.3.2 HET TWEEDE PANEEL: GENEZING OP DE SABBAT

Op het tweede paneel is de genezing van een waterzuchtige man afgebeeld. Jezus wordt op de Sabbat uitgenodigd voor een maaltijd in het huis van een farizeeër. Daar treft Hij een man met waterzucht aan. Jezus geneest de man ondanks dat hij hiermee de Sabbat schendt.

“**3** En Jezus, antwoordende, zeide tot de wetgeleerden en Farizeen, en sprak: Is het ook geoorloofd op den sabbat gezond te maken? **4** Maar zij zwegen stil. En Hij nam *hem*, en genas hem, en liet *hem* gaan. **5** En Hij, hun antwoordende, zeide: Wiens ezel of os van ulieden zal in een put vallen, en die hem niet terstond zal uittrekken op den dag des sabbats? **6** En zij konden Hem daarop niet weder antwoorden.” (Luk. 14:3-6 [SV]).

Jezus leert de farizeeërs dat het altijd belangrijk is om mensen in nood te helpen ongeacht de omstandigheden. Hierna vertelt Hij zijn tafelgenoten nog twee vergelijkingen die zich afspelen rond bruiloften en feestmalen. Zo wordt door Jezus een herkenbaar beeld geschetst voor de toehoorders. Allereerst benadrukt Jezus over het belang van een nederige houding. Bij binnenkomst in het huis valt het Hem namelijk op dat de farizeeërs allemaal de voornaamste plekken aan de tafel hebben ingenomen. “**10** Maar wanneer gij genood zult zijn, ga heen en zet u in de laatste plaats; opdat wanneer hij komt, die u genood heeft, hij tot u zegge: Vriend, ga hoger op. Alsdan zal het u eer zijn voor degenen, die met u aanzitten. **11** Want een iegelijk, die zichzelf verhoogt, zal vernederd worden; en die zichzelf vernedert, zal verhoogd worden.” (Luk. 14:10-11 [SV]). Daarnaast benadrukt Jezus ook het belang van het omkijken naar minder fortuinlijke mensen zoals armen, blinden, verlamden en kreupelen. “**13** Maar wanneer gij een maaltijd zult houden, zo nood armen, verminkten, kreupelen, blinden; **14** En gij zult zalig zijn, omdat zij niet hebben, om u te vergelden; want het zal u vergolden worden in de opstanding der rechtvaardigen.” (Luk. 14:13-14 [SV]).

¹⁸⁵ "Nicodemus." In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1246>.

Hierna vertelt Jezus over een man die een groot feestmaal organiseerde. Als zijn gasten één voor één afzeggen besluit hij om armen, verminkten, kreupelen en blinden uit te nodigen.

“**21** En dezelfde dienstknecht *weder* gekomen zijnde, boodschapte deze zingen zijn heer. Toen werd de heer des huizes toornig, en zeide tot zijn dienstknecht: Ga haastelijk uit in de straten en wijken der stad, en breng de armen, en verminkten, en kreupelen, en blinden hier in. **22** En de dienstknecht zeide: Heer, het is geschied, gelijk gij bevolen hebt, en nog is er plaats. **23** En de heer zeide tot den dienstknecht: Ga uit in de wegen en heggen; en dwing ze in te komen, opdat mijn huis vol worde; **24** Want ik zeg ulieden, dat niemand van die mannen, die genood waren, mijn avondmaal smaken zal.” (Luk. 21-24 [SV]).

Al deze lessen die Jezus hier deelt met zijn tafelgasten kunnen letterlijk opgevat worden als lessen in nederigheid en het omkijken naar de minder bedeelden. Het is goed voor te stellen dat een toeschouwer deze lessen associeerde met de voorstelling op het tweede paneel. De vergelijkingen van de bruiloft en het feestmaal kunnen echter ook betrokken worden op Gods koninkrijk.

De eerste vergelijking van de bruiloft kan worden gezien als een les voor hoe iemand deel kan uitmaken van Gods koninkrijk en uiteindelijk het eeuwige leven. Jezus vertelt namelijk dat degene die zich nu nederig opstellen verhoogt zullen worden. Hiermee bedoelt Hij dat nederige mensen later omhoog zullen klimmen naar Gods koninkrijk. Het is vergelijkbaar met de les in de vergelijking van de arbeiders in de wijngaard. Daarin staat: “Alzo zullen de laatsten de eersten zijn, en de eersten de laatsten; want velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren.” (Mat. 20:16 [SV]). In het veertiende vers van Lucas zegt Hij nog explicieter dat degene die nu zorgen voor de minder bedeelden uitnodigen voor een maaltijd, zonder daar iets voor terug te verwachten, zullen worden beloond bij de opstanding der rechtvaardigen. Jezus refereert hier naar de Dag des oordeels waarin de alle mensen zullen worden veroordeeld tot het eeuwige leven of de eeuwige duisternis. Dit wordt ook benadrukt in een kanttekening van de Statenvertaling. Bij de woorden “in de opstanding der rechtvaardigen” (Joh. 14:14 [SV]) staat in de elfde kanttekening. “Namelijk ten eeuwigen leven. Want anderszins zullen ook de onrechtvaardigen opgewekt worden, doch tot de eeuwige verdoemenis, Dan. 12:2; Joh. 5:29; Hand. 24:15.”

De tweede vergelijking van het feestmaal gaat meer over mensen die wel zijn uitgenodigd of geroepen tot Gods koninkrijk, maar te druk bezig zijn met tijdelijke zaken. In Mattheüs 22:1-14 (SV) wordt dezelfde vergelijking door Jezus verteld met enkele kleine verschillen. In de Lucas-versie hebben gasten net een nieuwe akker gekocht, ossen gekocht of hebben net een nieuwe vrouw. Daarom slaan zij de uitnodiging voor het feestmaal af. Daarop besluit de heer de armen enzovoorts uit te nodigen en stelt hij dat zijn eerder gasten niet meer welkom zijn. In de zestiende kanttekening wordt deze vergelijking nog specifiek betrokken op het Joodse volk die het Evangelie niet aanvaardden.¹⁸⁶ God zou daarop net als de heer in de vergelijking zijn boodschap/uitnodiging hebben gestuurd naar iedereen ook dus de heidenen. Het zou ook als kritiek kunnen worden geïnterpreteerd richting christenen die wel ‘uitgenodigd’ zijn, maar die te veel bezig zijn met wereldse en materiële zaken. Zij kunnen niet meer deelnemen aan God koninkrijk. De voorstelling van de genezing van de waterzuchtige kan de toeschouwer laten nadenken over meer dan alleen het wonder zelf. De lessen over Gods koninkrijk laten zien hoe Jezus als leraar zijn lessen in een alledaagse context weet te plaatsen.

¹⁸⁶ In het eenentwintigste vers van Lucas 14 staat bij de woorden “Toen werd de heer des huizes toornig” de volgende kanttekening: “Daarmede wordt niet te kennen gegeven dat een akker, ossen of dergelijke goederen te kopen, of ene vrouw te trouwen, ongeoorloofd zou zijn, 1 Cor. 7:29, maar de Heere vertoornet zich daarover, dat de Joden door deze tijdelijke dingen zich lieten verhinderen van de leer des Evangelies aan te nemen. Waarom Hij ook hen verstoten en de heidenen in hunne plaats heeft beroepen.

5.3.3 HET DERDE PANEEL: DE OVERSPELIGE VROUW

Op het derde paneel is een voorstelling te zien van de overspelige vrouw die door de Schriftgeleerden en farizeeërs bij Jezus wordt gebracht. Dit verhaal wordt beschreven in Johannes 8: 3-12, zoals ook in de inscriptie op de kuip staat. Hiervoor is Jezus al in gesprek geweest met de farizeeërs, maar nu stellen ze hem op de proef door een vrouw voor hem te brengen die overspel gepleegd heeft. De Schriftgeleerden proberen hiermee Jezus voor het blok te zetten. Volgens een kanttekening zou het namelijk betekenen dat als Jezus de vrouw vrij sprak hij de wet niet in acht zou nemen. Mocht hij haar veroordelen dan zou hij door het volk als onbarmhartig gezien worden.¹⁸⁷ Volgens de wet moest de vrouw gestenigd worden. In de kanttekeningen wordt verwezen naar Deuteronomium waarin staat: “Zo zult gij ze beiden uitbrengen tot de poort derzelver stad, en gij zult hen met stenen stenigen, dat zij sterve; de jonge dochter, ter oorzaak, dat zij niet geroepen heeft in de stad, en den man, ter oorzaak dat hij zijns naasten vrouw vernederd heeft; zo zult gij het boze uit het midden van u wegdoen.” (Deut. 22:24 [SV]). Ook wordt er verwezen naar het Bijbelboek Leviticus hierin staat: “Een man ook, die met iemands huisvrouw overspel zal gedaan hebben, dewijl hij met zijns naasten vrouw overspel gedaan heeft, zal zekerlijk gedood worde, de overspeler en de overspeelster.” (Lev. 20:10 [SV]). Jezus reageert hierop als volgt: “En als zij Hem bleven vragen, richtte Hij Zich op, en zeide tot hen: Die van ulieden zonder zonde is, werpe eerst den steen op haar.” (Joh. 8:7 [SV]). Hierna laten de farizeeërs de vrouw met rust.

Allereerst laat Jezus in zijn reactie zien dat het beter is om iemand te vergeven en daarmee te helpen in plaats van iemand te veroordelen. Daarnaast laat Jezus ook zijn kennis van de wet zien door te benadrukken dat diegene zonder zonde de eerste steen zal werpen. In Deuteronomium 17:7 (SV) staat “De hand der getuigen zal eerst tegen hem zijn, om hem te doden, en daarna de hand des gansen volks; zo zult gij het boze uit het midden van u wegdoen.” Ook laat Jezus zijn barmhartigheid zien door te vrouw niet beoordelen. Alleen deze les zelf maakt dat dit verhaal goed binnen het thema van de preekstoel zou passen, maar Jezus is hier niet alleen een leraar voor de Schriftgeleerden en farizeeërs. Tegen de overspelige vrouw zegt hij: “En zij zeide: Niemand, Heere! En Jezus zeide tot haar: Zo veroordeel Ik u ook niet; ga heen, en zondig niet meer.” (Joh. 8:11 [SV]). Jezus treedt hier ook op als leraar voor de zondige mensen om haar tot inkeer te laten komen.¹⁸⁸ De voorstelling laat Jezus dus in een unieke rol als leraar zien. Niet alleen begaan met het onderwijzen van zijn volgelingen of Schriftgeleerden, maar ook gewone zondige mensen.

5.3.4 HET VIERDE PANEEL: DE TWAALFJARIGE JEZUS

Op het vierde paneel is de twaalfjarige Jezus in de tempel afgebeeld. Jezus reist met zijn ouders Jozef en Maria naar Jeruzalem voor het Pesachfeest. Daar raken ze Hem kwijt en vinden Hem uiteindelijk terug in de tempel. In de tempel luistert en ondervraagt hij de leraren. In het verhaal bevestigt Jezus onder andere dat Hij de zoon van God is als hij de tempel “Mijns Vaders” (Luk. 2:49 [SV]) noemt. Dit verhaal bevestigt ook dat Hij van jongs af aan al veel wijsheid bezat en zich al goed kon mengen in het gesprek met de leraren. “**46** En het geschiedde, na drie dagen, dat zij Hem vonden in den tempel, zittende in het midden der leraren, hen horende, en hen ondervragende. **47** En allen, die Hem hoorden, ontzetten zich over Zijn verstand en antwoorden.” (Luk. 2:46-47 [SV]). De leraren staan versteld van de jonge Jezus en hiermee wordt zijn rol als leraar al op een jonge leeftijd bevestigd.

¹⁸⁷ In de vijfde kanttekening in het zesde vers van Johannes 8 staat: “Nameljk met zulke mening, indien Hij haar vrijspak, dat zij Hem als een verbreder der wet zouden kunnen beschuldigen; en indien Hij haar veroordeelde, dat zij Hem als onbarmhartig bij het volk in haar zouden brengen.”.

¹⁸⁸ In de elfde kanttekening van Johannes 8 staat: “Christus veroordeelt haar niet, en spreekt haar ook niet vrij, overmits Zijn ambt niet was een rechterlijk vonnis over misdadigers uit te spreken, maar als leraar de zondaren tot bekering te brengen. Zie dergelijke Luk. 12:14.”.

5.3.5 HET VIJFDE PANEEL: DE SAMARITAANSE VROUW

Op het vijfde paneel zien we de ontmoeting tussen Jezus en de Samaritaanse vrouw bij de waterput. In eerste instantie is de vrouw verbaast dat Jezus haar aanspreekt. Samaritanen en Joden gingen in die tijd niet met elkaar om. Jezus vertelt haar hoe Hij mensen levend water geeft waardoor zij nooit meer dorst en eeuwig leven krijgen. “**13** Jezus antwoordde, en zeide tot haar: Een ieder, die van dit water drinkt, zal wederom dorsten: **14** Maar zo wie gedronken zal hebben van het water, dat Ik hem geven zal, dien zal in eeuwigheid niet dorsten; maar het water, dat Ik hem zal geven, zal in hem worden een fontein van water, springende tot in het eeuwige leven.” (Joh. 4:13-14 [SV]). Het levende water staat symbool voor de Heilige Geest wat mensen ontvangen als ze in Jezus geloven en daardoor uiteindelijk ook toegang krijgen tot het eeuwige leven. Jezus licht deze term ook later toe in het Evangelie van Johannes. “**38** Die in Mij gelooft, gelijkerwijs de Schrift zegt, stromen des levenden waters zullen uit zijn buik vloeien. **39** (En dit zeide Hij van den Geest, Denwelken ontvangen zouden, die in Hem geloven; want de Heilige Geest was nog niet, overmits Jezus nog niet verheelijk was.)” (Joh. 7:38-39 [SV]). Tegenover de Samaritaanse vrouw benadrukt hij ook dat dit geloven niet zomaar gaat degene die God aanbidden moeten dit volledig doen. “God is een Geest, en die Hem aanbidden, moeten *Hem* aanbidden in geest en waarheid.” (Joh. 4:24 [SV]). De vrouw gaat terug naar de stad Sichar en vertelt daar over Jezus. Daarop komen nog meer Samaritanen naar Jezus toe en bekeren zich uiteindelijk door de kracht van zijn woord volgens de kanttkening.¹⁸⁹ De voorstelling laat opnieuw zien hoe Jezus ook als leraar optrad voor andere mensen zoals de Samaritanen. Ook heeft hij als leraar overtuigingskracht, alleen met zijn woorden weet hij de mensen te bekeren.¹⁹⁰

Alle voorstellingen draaien om Jezus in de rol van leraar en de verschillende manier waarop hij deze rol invult. Hoewel de voorstellingen de toeschouwer ook kunnen laten nadenken over de inhoud van deze lessen en de verhalen lijkt de nadruk toch vooral op het eerstgenoemde te liggen. Denk hierbij bijvoorbeeld aan de twaalfjarige Jezus in de tempel waarbij niet inhoudelijk wordt ingegaan op wat Jezus de leraren vraagt en verteld. Opvallend is dat alle voorstellingen zijn gebaseerd op verhalen uit de Evangelien van Johannes en Lucas. Beide evangelisten leggen ook de nadruk op Jezus in de rol van leraar. Lucas noemt Jezus opvallend vaak meester of leraar en in Lucas 22:11 (SV) noemt Jezus zichzelf “De Meester”. Ook gebruikt Jezus in veel vergelijkingen als leraar op zijn minst vijftien in totaal.¹⁹¹ In het Evangelie van Johannes wordt Jezus vaker dan in de andere Evangelien *Rabbi* genoemd zo ook door Nikodemus in Johannes 3:2 (SV).¹⁹² Het thema van Jezus als leraar is uiteindelijk een zeer toepasselijke versiering voor de preekstoel als gebruiksvoorwerp. De lessen van Jezus die zijn afgebeeld op de preekstoel worden nu opnieuw verteld en uitgelegd door de predikant die de rol van leraar overneemt van Jezus.

¹⁸⁹ In de negenendertigste kanttkening bij het eenenveertigste vers van Johannes 4 staat: “Dat is omdat zij Hem zelf nu gehoord en de kracht Zijns woord gevoeld hadden.”

¹⁹⁰ “Samaria, the Woman of.” In *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*, ed. T.D. Jones, L. Murray & P. Murray (Oxford: Oxford University Press, 2013), <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/acref/9780199680276.001.0001/acref-9780199680276-e-1563>.

¹⁹¹ Adams, *Parallel Lives of Jesus*, 94.

¹⁹² *Ibid.*, 113.

6.1 DE ICONOLOGIE VAN DE DRIE PREEKSTOELEN

6.1.1 BIJBELSE VOORSTELLINGEN BINNEN DE PROTESTANTSE KERK

De kansels in Kimsverd, Wijnaldum en Mantgum zijn alle drie versierd met Bijbelse taferelen op de kuippanelen, in eerste instantie lijkt dit erg opvallend. Protestantisme en in het bijzonder Calvinisme wordt vaak geassocieerd met de afwezigheid van kunst en beelden. Deze paragraaf focust zich op de opvattingen van het Nederlandse Calvinisme omtrent het gebruik van beelden en Bijbelse voorstellingen. Het protestantisme binnen Nederland bestaat niet alleen uit het Calvinisme, maar de stroming is invloedrijk voor de opvattingen omtrent beelden binnen de Nederduitse Gereformeerde Kerk, later de Nederlands Hervormde kerk.¹⁹³ De publieke kerk van de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden, de stroming waarbij de kerkgebouwen Kimsverd, Wijnaldum en Mantgum hoorden.

Calvijn was als reformator ook een fel tegenstander van het gebruik van beelden in religieuze aanbidding. God openbaart zich volgens hem alleen door het Woord en met behulp van de Heilige Geest in preken en sacramenten. Afbeeldingen kunnen alleen een vervanging zijn voor het Woord. Beelden zelf kunnen de glorie van God niet omvatten en het misleidt de toeschouwer met het idee dat God zichtbaar en zelfdestructief is, als Hij zou toestaan deze beelden van Hem te laten maken. Calvijn stelt dat ware kunst haar beperkt tot dingen of gebeurtenissen die aanwezig zijn of herinnerd kunnen worden.¹⁹⁴

In Nederland werd het idee dat God niet te omvatten was in materiële vorm versterkt door het boek *Der Leken Wechwyser* geschreven door de theoloog Anastasius Veluanus in 1554. Hij hield vast dat alle beelden moesten worden verwijderd uit Protestantse kerken en deze discussie bleef groeien, totdat in 1566 de eerste Beeldenstorm losbrak. De calvinisten waren niet tegen een algeheel verbod op het beeld, maar hadden bezwaar tegen het gebruik van beelden in religieuze aanbidding. In de Staten-Generaal van 1573 werd het Calvinisme door de staat gesanctioneerd in de Noordelijke Nederlanden. Waardoor de invloed van het Nederlandse Calvinisme toenam.¹⁹⁵

Dit had ook zijn gevolgen voor de inrichtingen van de vroege Protestantse kerken, muren werden wit geverfd en altaarstukken werden opgeborgen. Deze altaarstukken werden vervangen door gildeborden of tekstborden. Zo werd de focus op het Woord als bron van het geloof weergegeven in het kerkgebouw. Dit betekende echter niet dat afbeeldingen als versiering volledig uit de kerk verdwenen. Schilderijen hingen vaak nog in andere gedeelten van het kerkgebouw zoals de consistorie.¹⁹⁶ De kerkzaal werd ook verrijkt met koorschermen, preekstoelen, grafzerken. In sommige gevallen bleven zelfs voorwerpen uit de Rooms-Katholieke periode gehandhaafd. Zoals de glas-in-loodramen in de Sint Janskerk te Gouda die in 1573 overgenomen werd door protestanten. De vervaardiging van de ramen was begonnen van 1555 tot 1572 en werd later afgemaakt door de protestanten van 1594 tot 1603. Ondanks het feit dat scènes uit het leven van Christus en Johannes de Doper stonden afgebeeld.¹⁹⁷ Protestanten probeerden kunst en beelden een juiste plek te geven binnen religie. Bijbelse voorstellingen waren niet voor aanbidden of religieuze ceremonies, maar konden wel dienen als instructie.¹⁹⁸

¹⁹³ van Swigchem, Brouwer en van Os, *Een huis voor het Woord*, 31.

¹⁹⁴ D.W. Hardy, "Calvinism and the Visual Arts: A Theological Introduction," in *Seeing Beyond the Word: Visual Arts and the Calvinist Tradition*, ed. P.C. Finney (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999), 12-13.

¹⁹⁵ I.M. Veldman, "Protestantism and the Arts: Sixteenth- and Seventeenth-Century Netherlands," in *Seeing Beyond the Word: Visual Arts and the Calvinist Tradition*, ed. P.C. Finney (Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999), 406-07.

¹⁹⁶ Veldman, "Protestantism and the Arts," 410.

¹⁹⁷ *Ibid.*, 412.

¹⁹⁸ J.R. Tanis, "Netherlandish Reformed Traditions in the Graphic Arts, 1550-1630," in *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, ed. T.G. Kootte (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991), 372.

6.1.2 BIJBELSE VOORSTELLINGEN IN NEDERLANDSE INTERIEURS

Binnen Friese kerken werd het gebruik van Bijbelse voorstellingen pas populair omstreeks het begin van de achttiende eeuw. Daarbuiten werden de voorstellingen al gebruikt in het begin van de zestiende eeuw deels dankzij de groei van het humanisme in Nederland. Binnen het humanisme was er speciale aandacht voor voorstellingen met een belerende functie hadden. Onder andere Erasmus pleitte voor een christelijke theologie die begrijpelijk moest zijn zodat ook leken een christelijk leven konden leiden.¹⁹⁹ Zo werden verhalen uit de Griekse en Romeinse oudheid, maar ook verhalen uit de Bijbelse geschiedenis opnieuw gebruikt om burgers te vermanen. Ook verhalen uit het Oude Testament ondervonden hierdoor hernieuwde populariteit in de zestiende en zeventiende eeuw ten opzichte van de Middeleeuwen, waarin meer de focus op het Nieuwe Testament lag.²⁰⁰

Bijbelse voorstellingen komen ook voor op verschillende gebruiksvoorwerpen uit de zestiende eeuw. Zo zijn er verschillende bakstenen uit haardstenen die versierd zijn met reliëfs van Bijbelse vrouwen om zo huisvrouwen een voorbeeld te geven als ze aan het werk waren. Voorstellingen van Suzanna waren voornamelijk populair en kwamen voor op onder andere kruiken en gedecoreerde kasten. Suzanna wordt, in een apocrief gedeelte van Daniël, bespied door twee mannen terwijl zij een bad neemt. De mannen proberen haar te verleiden, maar zij geeft niet in. Zelfs niet als de mannen dreigen de leugen te verspreiden dat zij overspel heeft gepleegd. Haar kuisheid en standvastigheid was een populair les voor vrouwen. Ook andere Bijbelse voorstellingen die kuisheid benadrukken waren populair. Zoals de geschiedenis van Jozef, waarin hij vlucht voor de vrouw van Pontifar werd ook op verschillende kasten afgebeeld.²⁰¹ Voorstellingen van kuisheid kwamen ook veel voor op knottekistjes uit de zestiende en zeventiende eeuw. Dit waren kleine Friese geldkistjes die werden gebruikt om iemand ten huwelijk te vragen. Veel gebruikt hierop waren de voorstellingen van Jozef en de vrouw van Pontifar, Suzanna, de bruiloft te Kana en David en Batseba. Ook deze voorstellingen werden gebruikt om te waarschuwen voor onkuisheid.²⁰² Op sieraardewerk werden ook veel verschillende Bijbelse voorstellingen afgebeeld. Vervaardigers van de voorwerpen gebruikten vaak prenten als voorbeeld voor de voorstellingen.²⁰³

Na 1650 verdwijnen dit soort voorwerpen en meubilair uit de huizen van de hoge burgerij. Zij richtten hun huizen meer in volgens trends uit het buitenland, in het bijzonder Frankrijk. Bijbelse voorstellingen komen nu meer voor op beschilderde meubels van boeren en handwerkers te Friesland en Holland. Het meubilair is vaak van goedkoper hout en de kwaliteit van het snijwerk of de schilderijen is vaak ook lager.²⁰⁴ Vervaardigers baseren de voorstellingen echter nog steeds op prenten en prentbijbels. De geschiedenis van Jozef blijft een populair thema, maar zijn vlucht voor de vrouw van Pontifar komt nauwelijks meer voor. Ook Suzanna wordt vervangen door andere vrouwelijke figuren zoals koningin Esther, de dochter van Jefta, Judith en de knielende koningin van Scheba. Naast oudtestamentische voorstellingen worden ook nog verhalen uit het Nieuwe Testament uitgebeeld. Taferelen rond de geboorte worden vaak afgebeeld op meubilair, maar ook gelijkenissen zijn populair.²⁰⁵ Zo is in de Zaanstreek het verhaal van de verloren zoon vrij populair. In Hindeloopen komt Christus en de Samaritaanse vrouw veel

¹⁹⁹ I.M. Veldman, "Bijbelse thema's in de Nederlandse prentkunst van de 16de en het begin van de 17de eeuw," in *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, ed. T.G. Kootte (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991), 30.

²⁰⁰ H.L.M. Defoer, "Bijbelse voorstellingen in het Nederlandse interieur," in *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, ed. T.G. Kootte (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991), 43.

²⁰¹ *Ibid.*, 48.

²⁰² *Ibid.*, 50.

²⁰³ *Ibid.*, 51.

²⁰⁴ *Ibid.*, 54.

²⁰⁵ J.R. Jas, "Bijbelse geschiedenissen op beschilderde meubelen uit de 17de en 18de eeuw," in *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, ed. T.G. Kootte (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991), 64.

voor. De voorstellingen zijn op een breed scala aan voorwerpen te vinden van priksledes, tafels, kasten, wiegen tot boerenwagens.²⁰⁶

Een andere bijzondere vorm van Bijbelse voorstellingen komen voren op voor Nederland typische tegels. De bijbeltegels hadden naast een decoratieve functie ook een belerende of vermanende functie net als andere versierde huisraad. De tegels hingen boven de schouwen en hielpen voornamelijk kinderen de Bijbelverhalen beter te onthouden.²⁰⁷ Rond het midden van de zeventiende eeuw kwam de tegel in productie. In het begin zijn de tegels nog niet van de tekst voorzien, maar in de loop van de achttiende eeuw wanneer de productie van bijbeltegels zijn hoogtijdagen kent worden de tegels soms ook voorzien van tekst met een Bijbelboek, hoofdstuk of versregels.²⁰⁸ De voorstellingen op de tegels werden net als bij andere versierde voorwerpen gebaseerd op prenten en prentbijbels.²⁰⁹ De belangrijkste productiecentra voor deze tegels lagen in Rotterdam, Amsterdam, Delft, Utrecht, Harlingen, Makkum en Bolsward.²¹⁰ Het valt op dat er ook meerdere fabrieken in Friesland stonden. Drie fabrieken in Harlingen, twee in Makkum en één in Bolsward.²¹¹ Misschien heeft de productie van bijbeltegels bijgedragen aan een hogere waardering voor Bijbelse voorstellingen als versiering binnen Friesland.

Belangrijk voor de verspreiding van Bijbelse voorstellingen was ook de bijbelillustratie. De illustratie van de bijbel begon zich vooral te verspreiden toen de eerste gedrukte bijbels werden geproduceerd aan het einde van de vijftiende eeuw. Zoals de Keulse Bijbel die rond 1478 werd gedrukt, die meer dan honderd houtsneden bevat. Later in de zestiende eeuw waren het Nederlandstalige bijbels zoals de Liesveldtbijbel (1526) en de Vorstermanbijbel (1528) die zorgden voor meer interesse in het afbeelden van Bijbelse verhalen.²¹² Aan andere bijbels werden prenten toegevoegd op aparte bladen door de uitgever. De prentkunst groeide in het begin van de zestiende eeuw en droeg ook bij aan de verspreiding van Bijbelse voorstellingen. Prentenseries werden uitgebracht met daarin geschiedenislessen. Gebeurtenissen worden chronologisch in beeld gebracht en begeleid door een verklarende tekst.²¹³ De prentenseries lijken qua opzet erg veel op prentbijbels. Deze boeken bestonden uit bijbelprenten met daaronder een korte toelichting of het Bijbelverhaal verteld in poëzievorm.²¹⁴ Door de gereformeerden werd voornamelijk de Statenbijbel gebruikt die van zichzelf geen illustraties bevat.²¹⁵ De vraag naar prentenversies was echter zo groot dat uitgevers prenten gingen inbinden in de Statenvertaling. De prenten die ze hiervoor gebruikten waren vaak afkomstig uit wetenschappelijke werken, prentenseries en prentbijbels.²¹⁶

Voornamelijk de laatstgenoemde prentbijbels zijn vanaf de zestiende tot en met de achttiende eeuw erg populair en invloedrijk binnen Nederland. Sommige prentbijbels beelden verhalen uit de gehele bijbel af, terwijl anderen zich alleen richten op verhalen uit het Oude of Nieuwe Testament. De prentbijbels zijn makkelijker te reproduceren dan geïllustreerde bijbels daarom waren zij ook toegankelijker voor een

²⁰⁶ Defoer, "Bijbelse voorstellingen in het Nederlandse interieur," 57.

²⁰⁷ J. Pluis, *Bijbeltegels: Bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17e tot de 20e eeuw* (Münster: Ardey-Verlag, 1994), 15.

²⁰⁸ Ibid., 16.

²⁰⁹ Ibid., 61.

²¹⁰ Ibid., 17.

²¹¹ Ibid., 18.

²¹² Veldman, "Bijbelse thema's in de Nederlandse prentkunst," 29.

²¹³ Veldman, "Bijbelse thema's in de Nederlandse prentkunst," 29-30.

²¹⁴ W.C.M. Wüstefeld, "Welke bijbel in huis? Over bijbels en prentbijbels," in *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*, ed. T.G. Kootte (Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991), 16.

²¹⁵ Het eerste exemplaar van de Statenvertaling werd op 17 september 1637 aangeboden aan de Staten-Generaal.

²¹⁶ Wüstefeld, "Welke bijbel in huis?," 19.

breder publiek. Zo waren ze onder andere populair onder leken, gezinnen en jongeren. Ook veel ambachtslieden en kunstenaars maakten gebruik van deze prentbijbels als iconografische naslagwerken. Ze gebruikten de voorstellingen als basis voor hun eigen werk. Minder bekwame ambachtslieden kopieerde zelfs de prenten vaak grotendeels.²¹⁷ Ook de vervaardigers van de Bijbelse voorstellingen op de Friese preekstoelen maakten gebruik van deze prentenbijbels.

6.1.3 BIJBELSE PRENTEN ALS VOORBEELD

Voor zover bekend maakten de vervaardigers van de preekstoelen in Kimsward en Wijnaldum gebruik van prentbijbels. Het is niet volledig zeker welke prentenbijbel zij precies hebben gebruikt ter inspiratie. Dezelfde prenten werden vaak opnieuw gedrukt of na gegraveerd in verschillende andere prentenbijbels met verschillende teksten. Of losse prenten werden na gegraveerd en ingebonden in andere bijbels of teksten.²¹⁸

De voorstellingen op de preekstoel van Kimsward lijken geïnspireerd te zijn door de prenten van Pieter H. Schut (1619–1662). Hij was een tekenaar en graveur die werkte in dienst van de Amsterdamse graveur en uitgever Claes Jansz. Visscher (1587–1652), ook wel bekend als Nicolaes Visscher I. Schut is onder andere bekend door de Schutbijbels met daarin prenten gebaseerd op het werk Matthäus Merian (1593–1650). Het eerste, derde, vierde en vijfde paneel vertonen allemaal veel overeenkomsten met prenten uit *Toneel ofte Vertooch der Bybelsche Historien. Cierlyk in 't koper gemaect door Pieter H. Schut* uitgebracht in 1659. Dit boekje bevat 192 prentjes uit het Oude Testament en 144 uit het Nieuwe Testament.²¹⁹ De prenten hebben een klein onderschrift die het onderwerp van de voorstellingen samenvat plus een verwijzing naar het bijbehorende Bijbelvers. De onderschriften van de prenten komen overeen met die op de linten van de kuippanelen. Er valt dus vrij zeker te zeggen dat de vervaardiger van de preekstoel zich baseerde op het werk van Schut. In het vertalen van de prenten naar het hout van de preekstoel zijn wel enkele aspecten aangepast. De prenten van Schut zijn horizontaal georiënteerd, maar het kuippaneel is juist verticaal georiënteerd. Bijvoorbeeld bij de voorstelling van Adam en Eva zijn sommige dieren in verhouding kleiner gemaakt en iets verplaatst om zo op het paneel te passen.

Zoals al eerder aangegeven wijkt het tweede paneel qua stijl af van de andere panelen en is het waarschijnlijk dat dit paneel een vervanging van het origineel is. Ook de voorstelling lijkt niet op een prent van Schut gebaseerd, maar op een prent uit een prentbijbel van Gerard de Jode (1509–1591). Hij was graveur, cartograaf en uitgever in Antwerpen. In het jaar 1581 bracht hij *Theatrum Biblicum hoc est Historiae Sacrae, veteris et novi testamenti tabulis aereis expressae* uit. Later werd deze prentbijbel in Nederland uitgebracht door dezelfde Claes Jansz. Visscher in 1639 en 1643. Het boek bestaat uit 471 kopergravures met onderschriften in het Latijn. De prenten zijn door verschillende kunstenaars ontworpen zoals onder andere Maarten de Vos (1532–1603) en Maarten van Heemskerck (1498–1574). De ontwerpen werden uiteindelijk door Adriaen Collaert (ca. 1560–1618) en Herman Jansz. Muller (ca. 1540–1617) en andere graveurs gesneden. In 1650 en 1674 zijn deze prenten nog eens herdrukt door uitgeverij van Visscher.²²⁰

²¹⁷ Idem.

²¹⁸ Wüstefeld, "Welke bijbel in huis?," 19.

²¹⁹ Idem.

²²⁰ Wüstefeld, "Welke bijbel in huis?," 21.

Figuur 39: Adam en Eva²²¹

Figuur 40: Abrahams offerande door Adriaen Collaert²²²

²²¹ Prent van Adam en Eva uit *Toneel ofte Vertooch der Bybelsche Historien*.

²²² Rijksmuseum, Offer van Isaak, 2020, JPEG, 5225 x 4003, Rijksmuseum, Amsterdam, <https://www.rijksmuseum.nl/nl/collectie/RP-P-1904-3484>.

Alle vijf de voorstellingen op de preekstoel van Wijnaldum zijn ook gebaseerd op een prentenbijbel, maar lijken direct gebaseerd op de voorstellingen van Matthäus Merian. Zijn prenten hebben een grote invloed in de zeventiende en achttiende eeuw gehad. Hij gaf in 1630 zijn Merianbijbel uit. De prentbijbel bestond uit 258 gravures begeleid door gedichten in het Duits, Latijn, Frans en Engels. Hij baseerde zijn figuren vaak op die van andere schilders en graveurs, maar de composities en de landschappen waren allemaal door hemzelf bedacht. In Nederland werd Merian prentbijbel voor het eerst uitgebracht door Cornelis Danckerts (1603–1656) in het jaar 1648. Hij deed net alsof de prenten van Merian van zijn hand afkomstig waren door de prenten van Merian heel nauwkeurig na te graveren en in spiegelbeeld te plaatsen.²²³ Arjen Lous, de vervaardiger van het snijwerk op de preekstoel, baseerde zich waarschijnlijk op de oorspronkelijke prenten van Merian aangezien de voorstellingen op het tweede, derde en vierde paneel in spiegelbeeld zijn vergeleken met de prenten in de Danckerts uitgave. Arjen Lous heeft de prenten vrij nauwkeurig gevolgd al waren er wel enkele beperkingen zoals het houten materiaal van de preekstoel wat zijn mogelijkheden enigszins beperkte. Ook moest hij de horizontale oriëntatie van de prenten vertalen naar het verticale vlak van het kuippaneel. Hierdoor zijn bijvoorbeeld minder mensen afgebeeld op de voorstelling van Het Laatste Oordeel dan op de prent van Merian waren afgebeeld.²²⁴

Er is niet bekend op welke prenten de voorstellingen op de preekstoel van Mantgum zijn gebaseerd. Het is mogelijk dat Hermannus Berkebijl wel prenten heeft gebruikt ter inspiratie voor de voorstellingen, maar dat hij wel zijn eigen composities heeft samengesteld. De voorstellingen lijken ook wat rustiger opgezet dan die in Kimsward en Wijnaldum. Op de voorstellingen van Mantgum zijn meestal de figuren en de ruimte gesneden er zijn weinig extra elementen toegevoegd zoals de voorstelling van Het Laatste Oordeel op de kansel van Wijnaldum. Ook zijn er geen elementen uit verhouding zoals sommige dieren op de voorstelling van Adam en Eva op de preekstoel van Kimsward. Het zou mogelijk zijn dat Berkebijl de prenten niet zo nauwkeurig heeft gevolgd als de vervaardigers in Kimsward en Wijnaldum. Hij is waarschijnlijk bekwaam genoeg geweest, Ten Hoeve typeert Berkebijl immers als een getalenteerd antiëksnijder vergeleken met zijn tijdgenoten.²²⁵ Met meer vrijheid zou hij beter in staat kunnen zijn deze voorstellingen naar het houten materiaal van de preekstoel te vertalen.

²²³ Wüstefeld, "Welke bijbel in huis?," 19.

²²⁴ Steensma, "Het Laatste Oordeel," 5.

²²⁵ ten Hoeve, "Hermannus Berkebijl," 171.

6.1.4 HET VERSIEREN VAN FRIESE PREEKSTOELLEN

Afgaande op de vorige paragrafen lijkt het misschien alsof Bijbelse voorstellingen de enige manier waarop het beeld wordt gebruikt als versiering op Friese kansels. Dit is niet geval veel Friese preekstoelen uit dezelfde periode maken gebruik van symbolische voorwerpen en allegorische figuren als versiering op de kuippanelen. Zo komen er op veertien Friese kansels vrouwelijke figuren voor die christelijke deugden symboliseren. Zo zijn op de kuippanelen van de preekstoel van Beers, vervaardigd in 1759, de zeven christelijke deugden afgebeeld: geloof, hoop, liefde, gerechtigheid, waarheid, standvastigheid en voorzichtigheid.²²⁶ Ook evangelisten figuren-of symbolen komen voor zoals op de eerder genoemde preekstoel van Schalsum waarop de evangelisten zijn gesneden met hun symbolen.²²⁷ De verschillende versieringen laten een zekere vertrouwdheid zien met het gebruiken van beelden ter versiering van de preekstoelen. Ook weerspiegelen zij de belangrijke positie die de preekstoel kreeg in de zeventiende en achttiende eeuw.

Na het verwijderen van rooms-katholieken elementen na de reformatie ontstond er voor Friese protestanten eind zestiende eeuw en begin zeventiende eeuw de mogelijkheid om het interieur meer te vormen naar hun visie. Bijvoorbeeld kerkbanken werden nu opgesteld volgens een vast bankenplan.²²⁸ Het centrale punt in deze inrichting werd de preekstoel in bijvoorbeeld Kimsward werd in de zestiende eeuw een koorhek geplaatst om de ruimte kleiner te maken. Hiermee kwam de focus meer te liggen op de preekstoel in het midden van de kerk in plaats van het koor.²²⁹ De omvang van de preekstoel en haar versiering werd belangrijker, omdat de kansel het belang van het Woord weerspiegelde binnen de protestantse eredienst.²³⁰ Ook vanuit praktische redenen werden veel nieuwe preekstoelen gebouwd. Veel voor-reformatorische preekstoelen waren toe aan vervanging in de loop van de zeventiende eeuw. Bovendien was er vaak ook behoefte aan een grote klankbord zodat de verkondiging van het Woord goed verstaanbaar was voor iedereen in de ruimte.²³¹ De Bijbelse voorstellingen op de kansels zijn dus deels een product van deze hernieuwde protestantse focus op het kerkinterieur en in het bijzonder de preekstoel.

De vele rijke versieringen die in de zeventiende en achttiende eeuw binnen het Friese kerkinterieur ontstaan kunnen ook worden toegeschreven aan de invloed van wereldlijke machten. Het deftige karakter van veel Nederlandse Hervormde kerken voor de Bataafse Revolutie is ook te ontleen aan de invloeden van de wereldlijke overheid.²³² De Staten van Friesland ging namelijk in tegen de kerkorde van de Dordtse synode. In 1645 werd het recht verleend aan hervormde eigenaars van stemgerechtigde goederen om predikanten en kerkvoogden te kiezen. Dit vergrootte de invloed van regenten en grietmannen in kerkelijke gemeentes.²³³ Zij geven van interieuropdrachten of schenkingen waardoor zij zich nog meer konden manifesteren binnen de kerk.²³⁴ Het is mogelijk dat hun persoonlijke voorkeuren wat betreft stijl en versieringen ervoor heeft gezorgd dat Bijbelse voorstellingen op de preekstoelen gekomen zijn. Bijbelse voorstellingen kwamen immers daarvoor al veelvuldig voor op meubilair, tegels, prentboeken en huisraad binnen Nederlandse interieur. De inmenging van regenten, grietmannen en vooraanstaande families zou

²²⁶ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 40.

²²⁷ Ibid., 141.

²²⁸ Ten Hoeve, Karstkarel en Steensma, *Kerken in Friesland*, 107.

²²⁹ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 106.

²³⁰ Ten Hoeve, Karstkarel en Steensma, *Kerken in Friesland*, 102.

²³¹ Ibid., 103.

²³² Van Swigchem, Brouwer en Van Os, *Een huis voor het Woord*, 35.

²³³ J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland: Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800 deel 1* (Wageningen: Landbouwhogeschool, 1972), 366.

²³⁴ Van Lier en Steensma, *Friese kerken*, 142.

ook een verklaring kunnen zijn waarom na Mantgum, in 1781, we niet meer Bijbelse voorstellingen zien op Friese preekstoelen. Als gevolg van de Bataafse Revolutie neemt de invloed van adel en vooraanstaande families namelijk af binnen Friese protestantse kerken. Eenvoud en netheid wordt meer het doel van het interieur, uitbundige versieringen zoals in Mantgum komt hierna niet zo vaak meer voor.²³⁵ Naast de invloed van regenten en grietmannen neemt in de zeventiende eeuw ook de materiële welvaart toe binnen Friesland. Dit en een meer open houding tegenover invloeden van buitenaf zorgen ook voor culturele vernieuwingen binnen Friesland zoals bijvoorbeeld bouwstijlen en versieringen.²³⁶ Dit zijn enkele factoren die toename van rijke versieringen binnen Friese protestantse interieurs kunnen verklaren. Ook is bekend dat dorpen elkaar beïnvloed bij de aanschaf van een nieuwe preekstoel of het vervaardigen van een nieuw interieur. Bijvoorbeeld de kerkvoogdij van Oosterbierum heeft tussen 1704 tot 1714 andere kerken bezocht zoals Kimsward, Achlum en Menaldum ter inspiratie voor hun eigen interieur.²³⁷ Het is dan ook voor te stellen dat de kerkvoogdij van Mantgum bijvoorbeeld heeft gekeken naar de kansel in het nabijgelegen Beers. De preekstoel is ook rijkelijk versierd met allegorische figuren. Wellicht heeft dit de kerkvoogdij geïnspireerd om hun eigen preekstoel te versieren door middel van beelden. Ook het feit dat binnen de groep van negen preekstoelen dezelfde Bijbelse voorstellingen meerdere malen voorkomen kan een aanwijzing zijn dat kerkelijke gemeenten elkaar op deze manier ook beïnvloedde. Met dit bovenstaande gedeelte wil ik niet suggereren dat het gebruik van Bijbelse voorstellingen ter versiering van de preekstoel iets unieks is wat alleen binnen Friesland voorkomt. Er zijn veel andere voorbeelden binnen Nederland zoals in Eenrum, Dwingeloo, Grootchermer en Medenblik. Het zou wel een verklaring kunnen zijn waarom er in een relatief korte periode van minder dan honderd jaar zoveel preekstoelen met Bijbelse taferelen zijn vervaardigd binnen Friesland.

²³⁵ Van Swigchem, Brouwer en Van Os, *Een huis voor het Woord*, 163-165.

²³⁶ J.H. Brouwer, "Het culturele leven," in *Geschiedenis van Friesland*, ed. J.J. Kalma, J.J. Spahr van der Hoek en K. de Vries (Leeuwarden: De Tille, 1980), 610.

²³⁷ Ten Hoeve, *Friese preekstoelen*, 32.

CONCLUSIE

In dit onderzoek is geprobeerd een antwoord op de hoofdvraag: *Hoe kunnen de Bijbelse taferelen op Friese protestantse preekstoelen uit de achttiende eeuw kunnen worden geduid in haar context?* In de beschrijvingen werd duidelijk hoe deze interieurs tot stand gekomen zijn en hoe de preekstoelen in Kimsward, Wijnaldum en Mantgum zich verhouden tot de ruimte waarin zij staan. Aan de hand van Van Stratens iconografische methode zijn de voorstellingen zorgvuldig beschreven en geïnterpreteerd. De stijl, vorm en het materiaal zijn typerend voor de desbetreffende periode waarin de preekstoelen vervaardigd zijn. Vooral de preekstoelen uit Kimsward en Wijnaldum vertonen veel overeenkomsten op dit gebied.

Uit de archieven bleek dat de preekstoelen van Wijnaldum en Mantgum beiden tot stand zijn gekomen door een samenwerking tussen een plaatselijke timmerman en antiëksnijder. De opdrachtgevers voor de vervaardiging bestond vaak uit een combinatie van de plaatselijke grietman, predikant en kerkvoogden. Dit gaf ze de mogelijkheid hun stempel te drukken op het interieur van de kerk.

In de vergelijking tussen de negen preekstoelen met Bijbelse taferelen kwam naar voren dat verhalen uit het Oude Testament aanzienlijk minder populair zijn en na 1728 zelfs niet meer voorkomen. De verschillende Bijbelse voorstellingen op één preekstoel zijn vaak onderdeel van een grote thema. Soms wordt hiervoor gebruikt gemaakt van complexe theologische ideeën zoals op de preekstoel van Kimsward. Waardoor er meerdere interpretaties mogelijk zijn van dezelfde voorstelling(en).

Het gebruik van de Bijbelse voorstellingen kan gekoppeld worden aan de rijke protestantse beeldcultuur in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Bijbelse voorstellingen waren te vinden in prentbijbels, prentboeken, op bijbeltegels, meubilair en andere gedecoreerde huisraad. Vanuit Calvinistisch oogpunt werden deze voorstellingen vooral gebruikt ter onderwijs. Voorstellingen konden als verwijzing en vervanging naar het Woord fungeren, maar mochten niet worden aanbeden. Vanuit deze interpretatie zijn de voorstellingen op de preekstoelen treffende versieringen. De preekstoel was het centrale punt van de protestantse eredienst, omdat vanaf hier het Woord werd verkondigt. De voorstellingen op preekstoel zijn dan fysieke verwijzingen naar de Bijbel, het woord van God. De gedetailleerde Bijbelse voorstellingen en uitgebreide iconografie reflecteren deze protestantse focus op het Woord.

Voor verder onderzoek zou de Andreaskerk van Wijnaldum uitvoeriger kunnen worden beschreven. Hier ben ik in dit onderzoek helaas niet aan toe gekomen en in de bestaande literatuur is hier relatief weinig over geschreven. Daarnaast zou het interessant zijn om verder onderzoek te doen naar de plaatselijke predikanten en hun preken. Aan de hand daarvan zou meer informatie kunnen worden gevonden over de geloofsopvatting binnen de kerkelijke gemeenten destijds. In hoeverre zouden deze invloed hebben gehad bij het bepalen van welke Bijbelse voorstellingen zouden worden afgebeeld op de preekstoel. Ook zou het interessant zijn om dieper te kijken naar gebruik van Bijbelse voorstellingen op Friese huisraad en meubilair. Wellicht zijn daarbinnen enkele populaire thema's en verhalen te ontdekken. Voor een vervolg is het ook verstandig om te kijken naar het gebruik van Bijbelse voorstellingen op de preekstoel buiten de provincie Friesland. Het zou een idee kunnen geven hoe gebruikelijk dit fenomeen binnen Nederland was en hoe een eventuele landelijke trend de totstandkoming van de preekstoel in Friesland heeft beïnvloed.

BIBLIOGRAFIE

- Akker, A. van den. "Bernulfus van Utrecht." Geraadpleegd op 14 mei, 2020.
<http://www.heiligen.net/heiligen/07/19/07-19-1054-bernulfus.php>.
- Adams, E. *Parallel lives of Jesus: four Gospels, one story*. Louisville: Westminster John Knox Press, 2011.
- Beyer, M. de, P. Verhoeven, en A. Reinstra, ed. *Kerkinterieurs in Nederland*. Zwolle: WBOOKS, 2016.
- Blok, P.J., K.H. Kossmann, en P.C. Molhuysen, red. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek deel 6*. Leiden: Sijthoff, 1927.
- Blok, P.J., K.H. Kossmann, en P.C. Molhuysen, red. *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek deel 7*. Leiden: Sijthoff, 1927.
- Encyclopaedia Britannica. "Ouroboros." Geraadpleegd op 19 februari, 2019.
<https://www.britannica.com/topic/Ouroboros>
- Brink, R.J.H. *De kerk te Mantgum in historisch perspectief*. S.l.: s.n., 1992.
- Cuperus, S. *Kerkelijk leven der Hervormden in Friesland tijdens de Republiek Deel 1*. Leeuwarden: Meijer & Schaafsma, 1916.
- Dijkstra, K. *Christelijke symbooltaal*. Bosch & Keuning: Baarn, 1982.
- Dolk, W. "Van Fürsten tot Vossenberg." *Genealogysk jierboekje*, (1959): 51-73.
- Faber, J.A. *Drie eeuwen Friesland: Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800 deel 1*. Wageningen: Landbouwhogeschool, 1972.
- Falize, J.J. "Neoklassieke preekstoelen in Groningen." *Groninger Kerken* 1, no. 1 (1984): 3-9.
- Finney, P.C., ed. *Seeing Beyond the Word: Visual Arts and the Calvinist Tradition*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company, 1999.
- Haan, J. de. *'Hier ziet men uit paleizen': het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw*. Assen: Koninklijke van Gorcum, 2005.
- Hervormde gemeente Mantgum-Schillaard. *Rekeningboeken van Mantgum 1691-1985 (14 delen)*. 1759. Inventaris nr. 843. Historisch Centrum Leeuwarden, Leeuwarden.
- Hervormde gemeente Wijnaldum. *Rekeningboek der kerkvoogdij van Wijnaldum 1677-1793*. inventaris nr. 6. Tresoar, Leeuwarden.
- Hoek, R.W. van der. "Een parel gesneden uit hout." Bachelor scriptie, Rijksuniversiteit Groningen, 2018.
- Hoeve, S. ten. *Friese preekstoelen*. Leeuwarden: De Tille, 1980.
- Hoeve, S. ten. "Hermannus Berkebijl, antiëksnijder te Leeuwarden." *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken 1970-75*, (april 1974): 171-186.
- Hoeve, S. ten. *Rococo in Friesland*. Leeuwarden: Stichting Monument van de Maand, 1991.
- Hoeve, S. ten, P. Karstkarel, en Regn. Steensma. *Kerken in Friesland: gebouwen, inrichting en gebruik*. Baarn: Bosch & Keuning, 1985.
- Hofstede, A.C.H. *Meubelkunst: 40 eeuwen meubelgeschiedenis*. Utrecht: Taurus-Ons Huis, 1989.
- Jones, T.D., L. Murray, & P. Murray, ed. *The Oxford Dictionary of Christian Art and Architecture*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
- Kalma, J.J., J.J. Spahr van der Hoek, K. de Vries, ed. *Geschiedenis van Friesland*. Leeuwarden: De Tille, 1980.

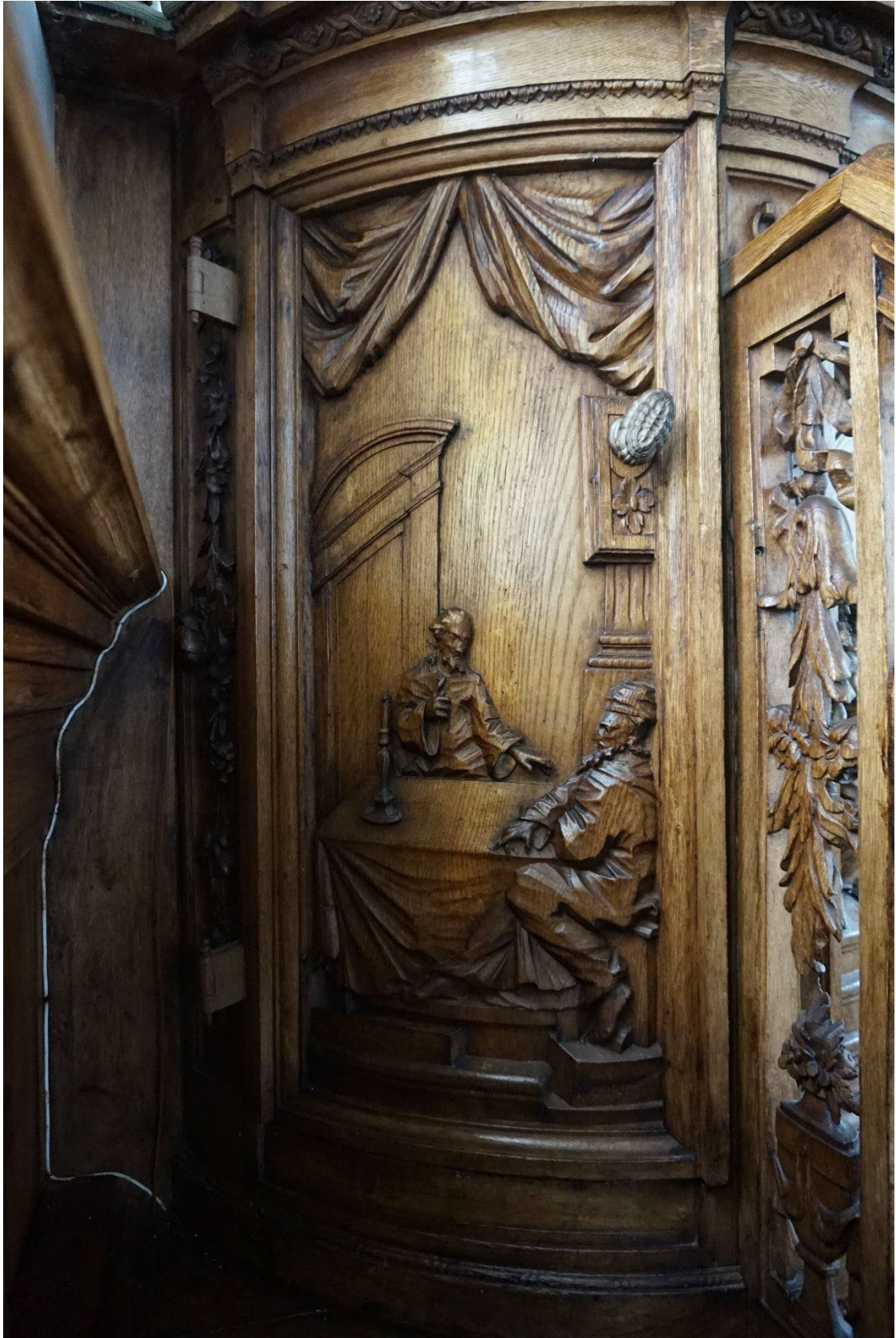
- Karstkarel, P. *Alle middeleeuwse kerken: van Harlingen tot Wilhelmshaven*. Groningen: Noordbroek, 2007.
- Kootte, T.G., ed. *De bijbel in huis: bijbelse verhalen op huisraad in de zeventiende en achttiende eeuw*. Zwolle: Waanders Uitgevers, 1991.
- Kuiper, Y. *Adel in Friesland 1780-1880*. Groningen: Wolters-Noordhoff/Egbert Forsten, 1993.
- Kuiper, Y. "Kimsward en het testament van Ibella Ida van Tiara." *Keppelstok. Stichting Alde Fryske Tsjerken* 57, (1998): 156-168.
- Lier, S. van, en Regn. Steensma. *Friese kerken: een inleiding*. Gorredijk: Bornmeer, 2009.
- Museum Federatie Fryslân. "Zilveren avondmaalsbeker, door Lolle Jeltens, 1644." Collectie Friesland. Geraadpleegd op 30 juni, 2020, <https://www.museum.frl/collectie/objecten/100011556/>.
- Panofsky, E. *Studies in Iconology: Humanistic Themes in the Art of the Renaissance*. New York: s.n., 1939.
- Pluis, J. *Bijbeltegels: Bijbelse voorstellingen op Nederlandse wandtegels van de 17e tot de 20e eeuw*. Münster: Ardey-Verlag, 1994.
- Politiek, R. *De Laurentiuskerk van Kimsward, een pronkstuk*. Leeuwarden: Elikser Uitgeverij, 2014.
- Politiek, R. *Sanctus Laurentius bin ich genannt: de Laurentiuskerk van Kimsward*. S.l.: s.n., 1996.
- Romein, T.A. *Naamlijst der predikanten, sedert de Hervorming tot nu toe, in de Hervormde gemeenten van Friesland*. Leeuwarden: Fima H. Kuipers en J.G. Wester, 1888.
- Sminia, H.B. van. *Nieuwe naamlijst van Grietmannen van de vroegste tijden af tot het jaar 1795*. Leeuwarden: H.C. Schetsberg, 1837.
- Steensma, Regn. *Verbeeld vertrouwen: de mens tussen kruishout en doodskop*. Baarn: Bosch & Keuning, 1975.
- Steensma, Regn. "De voorstelling van 'Het Laatste Oordeel' in Friese kerken." *Alde Fryske Tsjerken*, nr. 5 (2011): 1-6.
- Steensma, Regn. en J. Kroesen. *Protestantse kerken: hun kracht en pracht*. Gorredijk: Bornmeer, 2013.
- Stichting Alde Fryske Tsjerken. "De Laurentiuskerk Kimsward." Kerkbeschrijvingen. Geraadpleegd op 18 februari 2020. <https://beeldschrift.nl/PRO/api/file/saft/c894d961ef30df3289c2c2e86070796a/>
- Stichting Alde Fryske Tsjerken. "Wijnaldum, de Hervormde kerk." Kerkbeschrijvingen. Geraadpleegd op 22 januari, 2020. <https://beeldschrift.nl/PRO/api/file/saft/ff85344b731244c5ff603454d92dfd68/>.
- Stichting Laurentiuskerk Kimsward. "Restauratie." Kerkbeschrijvingen. Geraadpleegd op 18 februari, 2020. <http://www.laurentiuskerkkimsward.nl/restauratie>.
- Straten, R. van. *An Introduction to Iconography*. Vertaald door P. de Man. Yverdon: Gordon and Breach, 1994.
- Swichem, C.A. van, T. Brouwer, en W. van Os. *Een huis voor het Woord: Het Protestantse kerkinterieur in Nederland tot 1900*. Den Haag: Staatsuitgeverij, 1984.
- Verschoor-van der Werf, P.A. "Het meubilair in de kerk te Kimsward.", *Publicatieband Stichting Alde Fryske Tsjerken* 1980-1985, (december 1984): 153-168.
- Zwaga, U. *De Mariakerk van Mantgum: parel in 'lyts Kanaän'*. Mantgum: Helga Aukes Producties, 2010.

1.3.2.1 Het eerste paneel

Op het eerste paneel (v.l.n.r.) zijn twee mannen zittend aan een tafel afgebeeld. Beide mannen dragen lange gewaden en hebben een baard. De man aan de rechterkant zit met zijn armen gekruist aan de tafel en draagt een hoofddekseel. De andere man houdt zijn rechterwijsvinger omhoog en steekt zijn linkerhand richting de man met het hoofddekseel. De tafel waar de mannen aan zitten is bedekt met een tafelkleed waarop een kandelaar staat. De ruimte waarin de mannen zitten heeft aan de rechterkant een zuil en links is op de achtergrond een deur te zien. Het paneel is aan de bovenkant versierd met een omhooggetrokken gordijn. Rechtsonder op het voetstuk waarop de rechter man zit is de tekst gesneden: *Ioan 3^{v=} 1-22*.

1.3.2.2 Het tweede paneel

Op het tweede paneel staan in totaal zeven mannen afgebeeld, zij dragen allemaal lange gewaden. De twee meest links staande mannen dragen als enige geen hoofddekseel. De meest links staande man kijkt als enigste weg, de andere vijf mannen kijken allemaal naar de zittende man in het midden van de voorstelling. Hij zit met gekruiste benen op een verhoging. Hij steunt op zijn linkerhand en houdt zijn rechterhand tegen zijn borst. Deze man draagt heeft als enige persoon in de voorstelling geen baard. Links van hem staat een man, hij rust met zijn rechterhand op zijn borst en raakt de zittende man met zijn linkerhand aan. Achter de staande man staat nog een man met een gestrekte linkerarm richting de zittende man. Rechts van de zittende man zit onderaan ook een man op een kleine verhoging. Boven hem staan nog twee mannen die kijken naar de zittende man. De voorste van de twee steekt zijn rechterarm uit om naar de centraal zittende man te wijzen. De voorstelling speelt zich af in een ruimte die versierd is met zuilen en lambrisering. Ook dit paneel is bovenaan versierd met een omhooggetrokken gordijn. Rechtsonder op het paneel is ook hier een tekst gesneden: *Luce 14^{v=} 1-7*.

Figuur 7: Het eerste paneel op de preekstoel

Figuur 8: Het tweede paneel op de preekstoel

Figuur 9: Het derde paneel op de preekstoel

1.3.2.3 Het derde paneel

Op het derde paneel staan opnieuw zeven personen afgebeeld, één vrouw en zes mannen. Aan de linkerkant staan twee mannen met baarden en hoofddekseis. De voorste man staat licht voorovergebogen en wijst met zijn rechterhand naar de man voor hem. Deze man draagt als enige man geen hoofddekseis, maar heeft lang haar en draagt een baard. Hij staat voorovergebogen met zijn linkervoet naar achteren en zijn rechervoet naar voren. Hij houdt met zijn linkerhand zijn gewaad vast en raakt met zijn rechterhand de rechervoet van de vrouw aan. De vrouw staat in het midden van de voorstelling, zij rust haar rechterhand op haar borst. Achter haar staat een man met zijn rug richting de anderen, ook hij draagt een hoofddekseis. Hij houdt zijn rechterarm omhoog en lijkt met een platte rechterhand te wijzen naar de andere personen. Rechtsonder staan nog twee mannen iets lager met hun rug naar de kijker gekeerd, beiden dragen ze een hoofddekseis. De voorste man wijst met zijn rechterhand naar de voeten van de vrouw. In de ruimte staan zuilen met ionische kapitelen en bogen. Bovenaan de voorstelling is opnieuw een omhooggetrokken gordijn te zien. Links onderaan staat opnieuw een tekst geschreven: *Ioan 8^v 3-12*.

1.3.2.4 Het vierde paneel

Ook op het vierde paneel staan zeven personen afgebeeld, zes mannen en één kind. Alle personen zijn gekleed in lange gewaden. Aan de linkerkant zit een man met gekruiste benen een boek te lezen in zijn linkerhand, met zijn rechterhand steunt hij op de grond. Boven hem staat een man met een baard en een hoofddekseis. De man houdt zijn rechterhand richting het kind wat rechts van hem zit. Dit kind zit met gekruiste benen op een verhoging. Hij kijkt naar links en houdt zijn rechterarm voor zijn lichaam, met zijn linkerhand wijst hij naar rechts. Rechts van hem staan twee bebaarde mannen, beiden kijken zij naar het kind. De voorste man houdt zijn linkerarm langs zijn lichaam en steekt zijn rechterarm uit richting het kind. Rechtsonder staan nog twee mannen met hun rug richting de kijker, beide mannen dragen een hoofddekseis en kijken richting het kind. De personen staan allemaal op een trap, de rest van de ruimte bestaat uit zuilen en twee bogen. Bovenaan het paneel hangt weer een omhooggetrokken gordijn. Rechts onderaan staat de tekst: *Luce 2^v 46*.

1.3.2.5 Het vijfde paneel

Op het laatste paneel zijn twee figuren afgebeeld, één man en één vrouw. De man draagt een lang gewaad en een baard. Hij zit met zijn benen gekruist en leunt op de waterput met zijn rechterarm, met zijn linker wijsvinger wijst hij naar de vrouw die achter de waterput staat. De vrouw is ook gekleed in een lang gewaad en houdt een kruik vast die op de rand van de waterput staat. De waterput is gemaakt van bakstenen, maar is wel licht beschadigd. Boven de waterput hangt een katrol om water uit de put te kunnen halen. De put staat boven een heuvel bedekt met een paar bladeren en grashalmen. Het paneel is bovenaan versierd met een omhooggetrokken gordijn en ook op dit paneel staat onderaan een tekst: *Ioan 4^v 5-27*.

Figuur 10: Het vierde paneel op de preekstoel

Figuur 11: Het vijfde paneel op de preekstoel

